

**ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ**  
**GURU NANAK BANI ATE UTTAR AADHUNIK PARIPEKH**

**A THESIS**  
**Submitted to the**  
**FACULTY OF LANGUAGES**  
**PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH**  
**for the Degree of**  
**DOCTOR OF PHILOSOPHY**  
**2007**



**SUKHWINDER KAUR**  
**SCHOOL OF PANJABI STUDIES**  
**PANJAB UNIVERSITY,**  
**CHANDIGARH**

## ਤਤਕਰਾ

ਪੰਨਾ ਨੰ:

ਆਦਿਕਾ:	1-6
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ:	7-56
ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ	
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ:	57-86
ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ	
ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ:	87-122
ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ	
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ:	123-152
ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ	
ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ:	153-176
ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ	
ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ:	177-224
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ	
ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ:	225-229
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	230-243



## ਆਦਿਕਾ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਯੂਰਪੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਮਾਡਲ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨਮੂਲਕ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਅਜਿਹੀ ਸਿਧਾਂਤਿਕ-ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਬਹੁਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਚੌਖਟਾ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਚਲਤ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚਤਾ ਮੂਲਕ, ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਤਾਵਾਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤਰਕ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਜਾਇਜ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ-ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਅਸਤਿਤਵੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੇਪਣ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ

ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਧੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤਿ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੇਖਾਂਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ, 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਪੱਖ-ਪਾਤੀ ਰਵੱਈਆ, ਵੱਢੀ-ਖੋਰੀ ਜਾਂ ਰਿਸਵਤ ਖੋਰੀ, ਲਾਲਚ, ਪਾਖੰਡ ਜਾਂ ਦੰਭ, ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਜਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਗਿਆਨ, ਸ਼ਕਤੀ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਆਦਿ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ/ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਰਚਨਾ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ, ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਖੇਡ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ/ਨਾਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਛੇ ਗਏ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ 'ਬਾਰਾ ਮਾਂਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਾਲ ਦੇ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਸਟਰੈਟਿਜੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜੋ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੁੱਟ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਤਮਈ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤਰਕ ਆਧਾਰਤ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਈ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅੰਤਿਮ-ਅਧਿਆਇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਦੋ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਦੇ

ਸੰਸਥਾਈ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਨਕਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਉਸਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੋ ਸੰਬਾਦਕਤਾ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਸੁਰੇਪਣ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਯਤਨ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੰਕਲਪਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਮਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਤਰੁਟੀ-ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਅਜੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਤਹਿਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਡਾ. ਦੀਪਕ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਸ਼ੇਖ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਚੇਅਰ (ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵਕਤ ਸਿਰ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਏ. ਸੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ/ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ/ਮੁੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਸ. ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।



ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਡਾ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ, ਮਾਤਾ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ  
ਪਤੀ ਸ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ  
ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਮਿਤੀ/ 5/03/07

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ  
(ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ)

# ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ

## ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ, ਸਮੁੱਚੀਕਰਣ, ਦਮਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜਾਂ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਸੰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਸੁਰੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸਿਰਫ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬਹੁਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਜਿਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚਤਾਮੂਲਕ, ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਰਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਜ਼ਾਇਜਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਅਸਤਿਤਵੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੰਨ ਸਵੰਨੇਪਣ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਝ-ਮਾਡਲ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਜਾਂ ਇਕਹਿਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ (Information Technology) ਦਾ ਯੁੱਗ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਮਿਲਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਯੁੱਗ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਭਾਰਤ ਸਮੇਤ) ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉਦਾਰੀਕਰਨ (Liberalisation), ਨਿੱਜੀਕਰਨ (Privatisation) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। 'ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ' ਅਤੇ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ' ਦੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ 'ਗਲੋਬਲ ਵਿਲੇਜ' (Global Village) ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ (Cultural Pollution) ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਜਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੂਚਨਾ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਨਪਣ ਨਾਲ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਪੈਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਚੌਖਟੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਪਰਿਪੇਖ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ, ਵਸਤੂ-ਵਟਾਂਦਰੇ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਕ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ। ਦੂਜਾ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਤਰਕ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਉਹਨਾਂ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਜੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਹੁਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਮਾਂਨਾਤਰ ਬਹੁ-ਸੁਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਫਰਾਕੂਆ ਲਿਊਤਾਰਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ, 'ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ : ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ' ਵਿਚ ਲਿਊਤਾਰਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਣ-ਪਰਦਰਸ਼ਤ, ਲੁਪਤ ਹੋਏ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣ-ਪਰਦਰਸ਼ਤ, ਲੁਪਤ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਰਤ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਵੇਂ ਜੋੜਾਂ-ਤੋੜਾਂ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਮਾਡਲ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿਰਤ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਮਾਡਲ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਨਿਆਂਗੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

#### **ਆਧੁਨਿਕਤਾ:**

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉੱਤਰ-ਪਰੰਪਰਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟ ਦੇ

ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਵਿਸਥਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਤਰਕ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਅਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪਰੰਪਰਿਕ ਸਥਿਤੀ ਜੀਵਨ-ਸਪੇਸਾਂ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਸਾਜੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੇਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸੌਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ (Philosophy) ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰੁਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਹ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।'

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ 17ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਢਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੇਤਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਛੇੜ ਕੇ ਕਲਾਸਕੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾਸਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਪਲਾਂ ਦੀ ਅੱਖੀ

ਡਿੱਠੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਪਲਾਂ (Movement) ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਜੁਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਵਧੀਆ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਇਕ ਲਕੀਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।'

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਂ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸੰਗਠਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

*ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸੰਸਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ  
ਅਭਿਆਸ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ  
ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ  
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵਾਰਥੀ  
ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਸਾਰਨਾ ਸੀ।'*

ਸੋ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਰਕ, ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ

ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵੇਂ ਸ਼ੱਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

**ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ :**

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਵਿਕਾਸ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਪਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੂਚਨਾ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਕੰਪਿਊਟਰੀ-ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਦਲ ਗਏ। ਇਸ ਉੱਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਰਗਾਂ/ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅੰਜਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਸਥਿਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੱਚਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਧੀਨ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਖਿੱਤੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਉੱਤਰ/ਹੁੰਗਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉੱਤਰ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਆਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਉਭਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ



ਗਈ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਉਦਯੋਗਿਕ, ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਉੱਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਉਪਭੋਗਤਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ।<sup>6</sup>

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ (Idea) ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਖੰਡਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਚਰਿਤਰਗਤ (Characaterized) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਾਵਾਂ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਸਤੂਗਤਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।<sup>7</sup>

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪਿਛਲੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਲਾਸ (Lash) ਅਤੇ ਯੂਰੈ (Urry) ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਧੀਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਹਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਐਂਟੀ ਯੂਰੋਟਿਕ (anti Eurotic) ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨਿਖੇੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ।<sup>8</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਮੂਲੇਸ਼ਨ (Simulations) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਉਸ ਪਰਾ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ

ਸੰਗਠਨ ਬਣ ਕੇ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਨਵੇਂ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਇਕ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸੰਦਰਭ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਂਦ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

#### ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ:

ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ/ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ-ਸੱਚ ਰੂਪੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਗਿਆਨਕਰਣ ਯੁੱਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਪਬੱਧ ਹੋਈ। ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨਕਰਣ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤਰਕ-ਰੂਪਾਂਤਰਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਜਿਹਾ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸੱਚ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਸੰਕਲਪ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਵਲਟੇਅਰ ਮੌਨਤੈਸਕਿਉ, ਦਿਦੇਰੋ, ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਵੋਲਫ, ਮੈਡਲਮੋਹਨ, ਲੈਸਿੰਗ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੋਨ, ਫਰੈਂਕਲਿਨ, ਜੈਫਰਮਨ ਆਦਿ ਉਹ ਗਿਆਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ

ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਯੂਰਪ ਵਿਚਲੀ ਬੁਰਜੁਆਜੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।<sup>10</sup>

ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ (Modernism) ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਸਰ/ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪੇਟਿੰਗ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਨਤਾ (Parallel) ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਅਚਨਚੇਤ (Abrupt) ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਆਤਮ (subject) ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ, ਉੱਨਤ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕ੍ਰਿਤ, ਉਦਯੋਗੀਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕ੍ਰਿਤ ਬਣ ਗਿਆ।

ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਦਫ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਫੈਕਟਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੁੱਖ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਰਪ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਨਤ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਏਨੀ ਸੰਕਟਮਈ ਨਹੀਂ ਬਣ

ਸਕੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲਗਤ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੁੱਗ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਲਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੈ।<sup>11</sup>

ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਪਰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਰਪ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਾਲ, ਹਰੀ, ਨੀਲੀ ਬਸਤੀਕਾਰੀ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੇ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ (Empire) ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ (Nation) ਵਲ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਘੇਰੇ (spheres) ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਲਿਆ।<sup>12</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਖਰਾ ਚਰਿੱਤਰ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਯੋਜਨਾਬਧ/ਯੋਜਨਾਤਮਕ (Planned) ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਸਮੁੱਚਤਾਮੂਲਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣੀ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜਿਕ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਨਿਹਚਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਉਦੈ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪੈਟਰਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵੀ ਪਛਾਣਗਤ ਹੋਏ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਗਿਆਨਕਰਣ ਦੇ ਯੁੱਗ ਅਧੀਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪੜਾ ਇਹਨਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦਰਸ਼ਨ ਸਤਾਰਵੀਂ-ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਬੁਰਜੂਆ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।<sup>13</sup> ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਹੁੰਗਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ, ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕੋਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ

ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨਕਰਣ ਦਾ ਯੁੱਗ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਂਤ, ਹੀਗਲ, ਵਿਨਰੋ, ਵਲਟੇਅਰ, ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਟੀ. ਐਸ. ਈਲੀਅਟ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਗਿਆਨਕਰਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਿੱਥ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਰਹੱਸਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ 1080 ਤੋਂ 1780 ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਉਪਯੋਗ, ਗਿਆਨਕਰਣ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁੰਜੀਵਤ ਸ਼ਬਦ (Keywords) ਹਨ।<sup>14</sup>

ਗਿਆਨਕਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨਕਰਣ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨਕਰਣ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਵੇਕ (reason) ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ, ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੌਦਰਯ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।<sup>15</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨਕਰਨ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਰਾ ਰਹੱਸਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਚੌਖਟਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨਕਰਣ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੀ ਐਲਬਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਵੀ ਇਸ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਗਿਆਨਕਰਣ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੰਕਲਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਜਨਮ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤਕਾਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ (Commercial) ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਕੌਮ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਪੰਰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨਾ, ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਹਿਜ ਬਣ ਜਾਣਾ, ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਅਧੀਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਤਰਕ, ਕਾਰਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਤਵਬੱਧ ਰੇਖਕੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਤੋਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗੀ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

**ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ :**

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨਕਰਣ ਜਾਂ ਐਨਲਾਈਟਨਮੈਂਟ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਰੂਪਵਤ ਹੋਇਆ।<sup>16</sup> ਅਡੋਰਨੋ ਅਤੇ ਹੋਰਕਹਾਈਮਰ ਦੀ ਮਾਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅਤੇ ਕੰਨਜ਼ਿਊਮਰਇਜ਼ਮ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ 'ਡਾਇਲੈਕਟਸ ਆਫ ਐਨਲਾਈਟਨਮੈਂਟ' ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ।<sup>17</sup> ਇਸ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਗਿਆਨ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈਆਂ। ਗਿਆਨਕਰਣ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜੋ ਗਿਆਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਭਰਮ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸਰੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਗਿਆਨਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। 'ਤਰਕ' ਅਜਿਹੀ ਏਜੰਸੀ ਬਣ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਤਰਕ' ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਨਇੱਛਤ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗਿਣੇ-ਮਿਥੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਡੋਰਨੋ ਅਤੇ ਹੋਰਕਹਾਈਮਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਸ ਮਨਇੱਛਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਭਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ



ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨਕਰਣ ਦਾ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ' ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਵੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਡੋਰਨੋ ਅਤੇ ਹੋਰਕਹਾਈਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨਕਰਣ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵੱਲ ਇਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਮਨਇੱਛਤ ਪ੍ਰਯੋਗ/ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕੇ।<sup>18</sup> ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਉਹ ਏਜੰਸੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਬਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਕੁਦਰਤ ਉੱਪਰ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਤਰਕ (Transcendent Reason) ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਤਰਕ ਦੇ ਹੀਰੋਇਕ (Heroic) ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।<sup>19</sup> ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਮਨੋਰਥ ਅਜਿਹੇ ਸਬਜੈਕਟ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਏਕਾਰਥੀ, ਸਮੁੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਾਰਨ, ਤਰਕ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਸਾਰੇ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏ ਟਾਇਨਬੀ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਓਤਾਰਦ (Jean Francis Lyotard) ਨੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।<sup>20</sup> ਫਰੈਡਰਿਕ ਜੇਮਸਨ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਗਰਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਰਕ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਕੈਟੇਗਰੀ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।<sup>21</sup> ਜੇਮਸਨ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਫਿਜ਼ੀਕਲ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਵਾਦ ਇਕ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਕੈਟੇਗਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਜੀਵਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਸਮੁੱਚਤਾਵਾਦੀ, ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ

ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ, ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਗਠਨ, ਨਿਰਪੇਖ ਸੱਚ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਪੇਖਕ ਸੱਚ, ਮਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਪ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ, ਇਕੱਠਪਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਗਿਆਨਕਰਣ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਸੂਚਨਾ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨੀਤਸ਼ੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਗਿਆਨਕਰਣ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੀਤਸ਼ੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਮ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਲਣ ਦੀ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ 'ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਇੱਛਾ' (Will to Power) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਬਣਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸੱਚੀ ਖੋਜ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੀਤਸ਼ੇ ਗਿਆਨਕਰਣ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।<sup>22</sup>

ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਗਠਨ ਹਨ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ

ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਰਚਨਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਦਰਜੇਬੰਦੀਆਂ (Hierarchies) ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਂਝਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ (expert) ਗਿਆਨ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ<sup>23</sup> ਜਿੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਤਰਤੀਬਵਾਰਤਾ, ਇਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪਕ (Metaphor) ਇਕ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਥਾਂ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਟੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪਕ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕ ਅਰਥ ਆਦੇਸ਼ (metonymy) ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।<sup>24</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਓ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਿਉਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕਵਾਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸੀ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਇਸਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।<sup>25</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨਸਲੀ, ਵਸਤੂ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਵਾਦ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ

ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਜਾਤੀ (Herogenous) ਤਰਕ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ। ਦੂਸਰਾ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਵਿਕਸਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ, ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਤਰਕ ਦੀ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਸਿਰਜਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੁਤਾਬਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸੁਰੇਪਣ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੀ, ਉਹਨਾਂ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਹੁਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਬਹੁ-ਸੁਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮਾਨਵੀ-ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।<sup>26</sup> ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

**ਸਮਕਾਲੀ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਚਿੰਤਨ:**

ਸਮਕਾਲੀ ਗਿਆਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਹਾਂਨਾਇਕ, ਮਹਾਂਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ, ਮਹਾਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਗਿਆਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਸਮਝ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਉਹ

ਸਮੂਹਿਕ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਉਹ ਸਮੁਦਾਇ-ਸਾਪੇਖਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।<sup>27</sup> ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਸੱਚ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨਕਰਣ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉੱਪਰ ਕਿੱਤੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸੱਚ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਾਪੇਖਕ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

#### ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ:

ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ (meaning) ਪਾਠ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਰਥ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।<sup>28</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਸਥਿਰ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਸਿਊਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਨਕ ਤੇ ਚਿਹਨਿਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ (ਚਿਹਨ) ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਥ ਸਵੈ-ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵਿਭਿੰਨਤਾਮੂਲਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਤਨਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਮੁਲਤਵੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਅਰਥ (meaning) ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰਹੀਣਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।<sup>29</sup>

ਅਰਥ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸੋਸਿਊਰ ਦੀ ਲੈਂਗ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੂਝ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ; ਪਾਠ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਤ ਸੰਯੋਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਰਥ-ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਧਰਾਤਲ ਅੰਤਿਮ ਧਰਾਤਲ ਨਹੀਂ।<sup>30</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਚਾਲਕ ਜੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਸ ਅੰਤਮ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਵਿਸਥਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੈਰਿਦਾ ਲਿਖਤ (writing) ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੋਲ (speech) ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੈਰਿਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਲ ਦੇ ਸੱਚ (truth) ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।<sup>31</sup> ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਵਕਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਅਪਣੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਨਾਲ ਉਸੇ ਵਕਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਲਿਖਤ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।<sup>32</sup> ਦੈਰਿਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛਮੀ ਫਿਲਾਸਫੀ 'ਸ਼ਬਦ ਕੇਂਦਰਿਤ' ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਂਦਰਿਤਾ 'ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਕਲਪ' ਹੈ।<sup>33</sup>

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੈਰਿਦਾ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੈਰਿਦਾ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ 'ਵੱਖਰਤਾ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ 'ਡਿਫਰਾਂਸ' ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿਹਨਕਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਹੋਰਾਂ ਚਿਹਨਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਰਿਦਾ ਦੀ ਇਸ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਰਥ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਮੁਲਤਵੀ' ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਉਘਾੜ ਕੇ ਨਵਾਂ ਚਿੰਤਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ



ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ 'ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ' ਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਦੀ ਇਸ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

**ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਅੰਤ:**

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਛੋਟੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ' ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਦੂਸਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ, ਝੂਠੇ ਅਤੇ ਬੇਸਮਝੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਰ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਕੁਲ ਮੁਖੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।<sup>34</sup> ਲਿਓਤਾਰਦ ਨੇ 'ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ' ਵੱਲ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਲਿਓਤਾਰਦ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਘੋਖਿਆ ਹੈ। ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਉਚਿਤਤਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੁਣ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੰਡੀ ਦਾ ਮਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦਿਆ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਜੀਵਨ ਖਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।<sup>35</sup>

ਲਿਓਤਾਰਦ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ। ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ

ਵਿਗਿਆਨਕ-ਗਿਆਨ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਦਵੰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਵੰਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।<sup>36</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਓਤਾਰਦ ਨੇ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੇ ਹੋਏ ਛੋਟੇ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ (ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ) ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਲਿਓਤਾਰਦ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਥਾਨਕਤਾ' ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ (ਸਮਾਨਾਂਤਰ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਿਸ਼ੈਲ ਫੂਕੋ ਨੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।<sup>36</sup> ਫੂਕੋ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ (Will to Power) ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।<sup>38</sup> ਫੂਕੋ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ (Power) ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।<sup>39</sup>

ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਇਆ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਗਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਵੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਸੱਚ' ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਡਿਸਕਰਸਿਵ ਵਿਵਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਨੁਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇੱਥੇ 'ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ

ਸੱਚ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਸੱਚ' ਇਕ ਛੱਡੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਚੇ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸੱਚ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ/ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਖੇਡ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੇ ਪੱਧਰ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਓਤਾਰਦ ਅਤੇ ਫੂਕੋ ਨੇ (ਗਿਆਨ) ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਮਹਾਂ' ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕੀਤਾ।

#### **ਪ੍ਰਸਤੁਤਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕਟ/ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਤ:**

ਬੌਦਰੀਲਾਰਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ 'ਚਿਹਨ' ਅਤੇ 'ਵਸਤੂ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਗਈ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਖਪਤ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਟਾਂਦਰਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮੂਲ ਖਪਤ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਚਿਹਨ ਮੁੱਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜੜ੍ਹ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਅਗਲੇ ਪੜਾ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਨਾਲ ਜਿਸ ਖਪਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਵਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜੋੜ ਪਿਛੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਕਲਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।<sup>10</sup> ਬੌਦਰੀਲਾਰਦ ਨੇ ਪਰਾ-ਯਥਾਰਥ (Hyper-Reality) ਸਿਮੂਲੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿਮੂਲਾਕਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਵਸਤ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਚਿਹਨ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੌਦਰੀਲਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਪਰਾ-ਯਥਾਰਥੀ

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਧੁੰਦਲਾ (blurred) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਡਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਸਦੀ ਪੁਨਰ-ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।<sup>41</sup> ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਸਲ ਵਿਸ਼ਵ' ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਪ੍ਰੇਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਵ (Simulacra) ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਹਨ ਹੁਣ ਹੋਰ ਚਿਹਨਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਹੋਰਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਵੱਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਜ ਸੰਕੇਤਿਕ (Self Refracting) ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੌਦਰੀਲਾਰਦ ਸਿਮੂਲੈਕਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।<sup>42</sup>

ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਇਕ 'ਚਿਹਨ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੌਦਰੀਲਾਰਦ ਭਰਮ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਬਲੌਟਸ ਆਉਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹੀ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਪਾਸਾਰ'<sup>43</sup> (Limitless Proliferation of Signs) ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਰਤੀਬ/ਬਿੰਬ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੌਦਰੀਲਾਰਦ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਤਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਚਿਹਨ' ਦੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਸੀ। ਯਥਾਰਥਕ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤਕਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੂਰਵ-ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

## ਆਤਮ ਦਾ ਅੰਤ (Eng of Subject)

ਗਿਆਨਕਰਣ-ਆਤਮ (Enlightenment-subject) ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀ। ਡੈਕਾਰਡ (Descartes) ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਕਤ 'ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹਾਂ' (I think, therefore I am) ਪੱਛਮੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਸਬਜੈਕਟ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਦੀ ਕੇਂਦਰਤਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਭਰਮ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਆਤਮ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਜਿੱਥੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਉਥੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਨੇ 'ਸਬਜੈਕਟ ਦੀ ਮੌਤ' ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪੱਧਰ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ (Stages) ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਰੂਪਗਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।<sup>44</sup> ਪਰ ਇਸ ਨਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਬਜੈਕਟ ਦੀ ਵਿਖੰਡਿਤਾ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਦੈਰਿਦਾ ਦੇ 'ਲਿਖਤ' ਫੂਕੋ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਲਿਓਤਾਰਦ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤਾ ਵਿਚਾਰ ਸਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਆਤਮ ਦੀ ਵਿਖੰਡਿਤ ਪਛਾਣ (Fragmented identities) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਸਵੈ-ਨਿਰਧਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਪਛਾਣ ਦੀ ਕੇਂਦਰਤਾ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਿੱਥ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਥ ਇਕ ਜਾਤੀ-ਕੇਂਦਰਿਤਾ ਨੂੰ ਪਸ਼ੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਈਕੀ ਦੀ

ਕੇਂਦਰਿਤਾ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਛਮੀ ਸਵੈ-ਬਿੰਬ (Self image) ਨੂੰ ਡੀਕੰਨਸਟਰਕਟ ਕਰਦਾ ਹੈ,<sup>45</sup> ਅਤੇ ਉਸ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸਵੈ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹਾਵੀ-ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨੱਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕਸਾਰ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਝੂਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਪਰਾਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਸਮਾਂ ਗਵਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

**ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਕਟ:**

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲਕੀਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ‘ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਤ’, ‘ਤੱਥ ਅਤੇ ਫਿਕਸ਼ਨ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ’ ‘ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਪੇਸਾਂ’ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤਮੁਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਨਿਰ-ਅਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਆਪਣੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਤੀਤ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਮੂਲਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਪਾਠ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਘਟਨਾ।<sup>46</sup> ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।<sup>47</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅੰਤਿਮ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪੇਸ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

### ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਲੜੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਰਨ (reason) ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਤੇ ਇਕ ਹਮਲੇ (attack) ਵਜੋਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਲੜੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਤੱਤ ਲੱਛਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਇਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਿੱਥਾਂ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।<sup>48</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂਝਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੱਤ ਹੈ, ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ (Metaphysical Knowledge)। ਰੱਬ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਦਮੀ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।<sup>19</sup>

ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮਹਿਸੂਸਤਾ, ਰੱਬ ਦੇ ਭਗਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਤੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਲੋਂ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੁਝ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਹਿਲਾ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਦੂਜਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ।

**ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ (Theology) :**

ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੱਬ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਅਗਮ-ਅਗਾਧ (ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਗਿਆਨ) ਤੋਂ ਹੈ। ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਕੀ ਹੈ? ਮੌਤ ਕੀ ਹੈ? ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ



ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਧਰਮ ਬਹੁ-ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਇੰਸ ਭੌਤਿਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਗਿਆਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨ ਫਿਲਾਸਫਰ ਕਾਂਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।<sup>50</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਆਤਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਢੰਗ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵਤਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫਾ ਅਨੁਭਵਤਾ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਫਿਲਾਸਫਰ ਵਿਲ ਡਿਊਰਾਂਟ (Will Durant) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੂਰਪੀਨ ਫਲਸਫਾ ਜਿਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੋਂ ਪੂਰਬੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।<sup>51</sup> ਪੂਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਡੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜੋ ਕਿ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਜਿਸਦਾ ਆਧਾਰ ਨਿਰਾ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਪੱਛਮੀ ਫਲਸਫਾ ਸਾਇੰਸ

ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅੱਲੜ ਨੌਜਵਾਨ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਲਤ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਾ ਲੜਦਾ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਯਕੀਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਲਈ ਅੰਦਰਲੀ ਚੇਤਨਤਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੱਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਡੇਰੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਅਦਿਸ਼ਟ ਦਿਸੈ ਤਾਂ ਕਹਿਆ ਜਾਇ।

ਬਿਨੁ ਦੇਖੈ ਕਹਣਾ ਬਿਰਥਾ ਜਾਇ।

ਗੁਰ ਮਖਿ ਦੀਸੈ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ।

ਸੇਵਾ ਸੁਰਤਿ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਇ।<sup>52</sup>

ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਜਾਂ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ, ਸਚਾਈ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਨਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਹਟਣ ਦੇ ਕੁਝ ਦੌਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰੱਬ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।<sup>53</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸਦੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

### ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ :

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਅਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਆਵਸ਼ਕ ਇਕਾਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਵੀ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਅੰਗ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਸਮਝ ਲਗਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਤੀਤਕਾਲੀ ਵਿਰਾਸਤ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ, ਪੁਨਰ-ਚਿਤਵਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਵਿਚ, ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ/ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਵਧੇਰੇ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਾਰਥਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalization) ਦੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਨਿਯਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਣਾ ਤਹਿਤ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਜਾਂ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗਲੋਬਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਦੀ ਵਿਓਂਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਓਂਤਣ ਵਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੱਲ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਸਾਰਥਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਰਸਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

### 3. ਸਭਿਆਚਾਰ :

ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਕੋਡ (Code) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਧਰਮ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਰੂਪ-ਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਡ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਹੀ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈ. ਬੀ. ਟੇਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਕੀਮਤ, ਨਿਯਮ, ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸਮਿਲਤ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਨੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।<sup>54</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸਮੂਹਕ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਤਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ, ਹੁੱਨਰ, ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ) ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਮੁਜੱਸਮਾ ਬਣਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਰੱਬ (ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ) ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮੰਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ; ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਅਤੇ ਆਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ, ਅੰਗਾਂ, ਰੱਬੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮੰਨਤਾ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰੱਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਸਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਲਪ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਧਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

## ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ

ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੱਤ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ, ਜਿਸਦਾ ਸਦਾਚਾਰ, ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਟੈਕਸਟ (Text) ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਇਸ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਤ, ਸੂਫੀ-ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸਥਾਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Glolization) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਾਲ ਬਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਦੇ ਦੱਖਣ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋਏ ਮਹਾਂ-ਰਿਤਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਮੱਤ) ਦੇ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਤਰਕ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਡਾ. ਆਤਮ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਸਮਾਨਾਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਛਾਣ-ਚਿਹਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।<sup>55</sup> ਇਹ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ। ਇਉਂ ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਹਿੰਦੂ-ਮੱਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਨਾਤਰ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੱਤ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ, ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਬਾਰੇ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਾਰੇ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਹਿੰਦੂ-ਮੱਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਹੀ ਮੱਤ (ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਮੱਤ) ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਜਿਸਦਾ ਫਲਸਫਾ, ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਪਸੰਗਤਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

#### **ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ :**

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰੈ-ਮੂਰਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨੂ, ਮਹੇਸ਼) ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦੇਵ ਪੂਜਾ (Polytheism) ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ

ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੱਤ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ।

ੴ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।<sup>56</sup>

ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ ਇਥੇ ਰੱਬ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਇਕ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਹੈ। (ੴ timeless ਅਤੇ Spaceless ਨੂੰ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਉਹ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਸ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ:

ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ।

ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ।<sup>57</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ) ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਕਈ ਸੱਚਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਚ ਰਹੇਗਾ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਨਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।



ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ :

ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਤ ਬਾਰੇ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੇਂ (time) ਨਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਜਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਯਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਹਿਕ ਨੁਕਤਾ-ਏ-ਨਿਗਾਹ ਹੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਥਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ ॥

ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ ॥

ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ ॥

ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆਂ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥

ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ ॥

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥<sup>58</sup>

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਹੋਂਦਸ਼ੀਲ ਸੱਚ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਰਜਤ ਸੱਚ ਦੀ ਵੱਧ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤਰਕ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਜੋਗੀਆਂ, ਪੰਡਤਾਂ, ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਕੁਰਾਣ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਿਰਜਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ

ਵਕਤ (Time) ਅਤੇ ਸਥਾਨ (space) ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਚਰਚਾ ਸਾਰੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿ ਕੇ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਫਿਲਾਸਫਰ ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਜਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ, ਹਵਾ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਖਿਆਲ (mind) ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ। ਕੁਦਰਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਠੰਢ, ਖੁਸ਼ਕੀ ਅਤੇ ਨਮੀ ਆਦਿ।<sup>੯</sup>

ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੇਜਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੇਜਾਨ ਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਤੱਤ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ? ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਚੀਜ਼ਾ ਕਿੱਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਈਡਲ ਸਿਧਾਂਤ (Tidal Theory) ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਅਨਾਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸਦਾ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ। ਸੰਸਾਰਕ ਰਚਨਾ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਸਤਿ ਹੈ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ

ਤਿਸ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਸਗਲੀ ਉਤਪਤਿ।<sup>੧੦</sup>

ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਏ।

ਆਪਨੈ ਭਾਣੈ ਲਏ ਸਮਾਇ।

ਤੁਮ ਤੇ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਛੁ ਹੋਇ।

ਆਪਨ ਸੂਤਿ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਪਰੋਇ।<sup>61</sup>

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰੁ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਇਆ ਜਾਈ।<sup>62</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਮੁਢਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕਰਨ-ਕਾਰਨ ਉਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਦੇ ਟੈਕਸਟ (Text) ਵਿਚੋਂ ਉੱਪਰ ਹਵਾਲਾਪੂਰਤ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਪਰਤਾਂ ਉਘੜਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

### ਮੁਕਤੀ

ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫ਼ਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਚੌਥੇ ਆਸ਼ਰਮ ਭਾਵ ਬਿਰਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇ। ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਪਰਸੁਅਰਥ ਦੀ ਕਾਰ ਕਮਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ

ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰੇ। ਸਿੱਖ ਲਈ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲਾਂ/ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ

ਹਸੰਦਿਆਂ ਖੇਲੰਦਿਆਂ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ।<sup>63</sup>

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੋਜਨ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਤਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸਰਬ ਬੈਕੁੰਠ ਮੁਕਤਿ ਮੋਖ ਪਾਏ।

ਏਕ ਨਿਮਖ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਏ।<sup>64</sup>

ਸਿੱਖ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪੇ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਈਏ ਤੇ ਸਾਡੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ:

ਤਬ ਲਗੁ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਈਐ ਜਬ ਲਗੁ ਸਾਚੁ ਨ ਚੀਤਿ।

ਸਬਦ ਰਖੈ ਘਰ ਪਾਈਐ ਨਿਰਬਾਣੀ ਪਦੁ ਇਕ ਦਸਾ।<sup>64</sup>

ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨੀ ਹੈ।

ਮਨੁ ਤਨੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨਾ

ਅੰਤਰਿ ਪ੍ਰੇਮੁ ਰਤੰਨਾ

ਅੰਤਰਿ ਰਤਨੁ ਪਦਾਰਥੁ ਮੇਰੈ ਪਰਮ ਤਤੁ ਵੀਚਾਰੋ॥<sup>66</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਦਾ (ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਭਾਵ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ। ਆਪੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਜਨਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੂਰਵਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ-ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬੇ ਵਰਗ (oppressed) ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ-ਮੁਖੀ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਤਾ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿਤਾ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਮਧਿਅਸਥ, ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ, ਇਕ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁਕਤੀ-ਭਾਵੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕੌਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਜਿਸਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮੁਕਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।<sup>67</sup> ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਰਾਹ

ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਮੁਕਤੀ (ਆਜ਼ਾਦੀ) ਲਈ ਵੀ ਵੰਗਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਹੁ ਸੁਰੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਮੁਕਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਇਥੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖਿੱਤਿਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਰਥ-ਘੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਰਥਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

## ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ ਪੰ.68
2. Scotlash, *Another Modernity: A Different Rationality*, Blackwell, London. 1999, p. 19
3. *Encyclopaedia of Sociology*, (Edgar F. Borgatta Rhonda J.V. Montgomery) (2000) Macmillan Reference U.S.A.p 1 to 4
4. Gerard Delanty, *Modernity and Post Modernity*, Sage Publishing London, 2000, p.8
5. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਪੰ.10
6. Mats Alvesson, *Post Modernism and Social Research*, Open University Press, Bucking Philadelopedia, 2002, p. 21
7. Ibid, p. 22
8. S. Lash and J. Urry (1987), *The End of Organized*, Cambridge, Polity Press, p. 312
9. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਪੰ. 9
10. ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 1998, ਪੰ. 38
11. ਡਾ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ (ਸੰਪਾ.), **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰ. 169-170
12. S.K. Kuthiala, *From Tradition to Modernity*, Abhinav Publication, New Delhi 1973, p. 3
13. Roy Bhasker, *Reflection on Meta-Reality*, Sage Publication, London, 2002, p. 25
14. Sudipta Ka Viraj and Sunil Khilnanji, *Civil Society, History and Possibilities* (Ed.) Cambridge University Press, 2001, p. 84

15. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਪੰ. 1
16. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਪੰ. 1
17. Hans Bertens, *The Idea of the Postmodernism*, Routledge, London, 1995, p. 23
18. Adorno, Theodor W. Horkheimer, Mash, *Dialectic of Enlightenment*. Tr. John Cumming, New York, Continuum, 1993, p. 20
19. Anna Yeatman, *Post Modern Revisionings of the Political*, Routledge, London, 1994, p. 9
20. Jean-Francois, Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Tr. Geoff Bennington, Brianmassumo, Manchester, Manchester University Press, 1984, p. XXIV
21. Fredric Jameson, *Postmodernism: On the Cultural Logic of Late Capitalism*, New Left Reviews 146 (1984), p. 85
22. Chris Barker, *Cultural Studis, Theory and Practice*, Sage Publication London (2000), p. 144
23. *Encyclopaedia of Sociology*, p. 21-22
24. ਜਸਬੀਰ ਜੈਨ, ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (2001), ਪੰ. 59
25. David Owen (Ed.), *Sociology After Postmodernism*, Sage Publication, London, 1997, p. 14
26. ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪਰਖ-ਸੰਪਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2000, ਪੰ 66-67
27. Stanley J. Grenz, *A Primer on Postmodernism*, p. 14
28. Ibid, p. 5-6



29. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, *ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ-ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ 2002, ਪੰ. 443
30. ਉਗੀ, ਪੰ. 444
31. Stanley J. Grenz, *A Primer on Postmodernism*, p. 141
32. Derrida, of *Grammatology*, trans., *Gyatri Chakavorty Sprivak*, Baltimore: The Johns Hopkins Univesity Press, 1976, p. 37
33. Ibid, p. 11-12
34. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, *ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ*, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ. 31
35. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, *ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਪੰ. 450
36. ਉਗੀ, ਪੰ. 451-452
37. Stanley J. Grenz, *A Primier on Postmodernism*, p. 6
38. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, *ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਪੰ. 179
39. M. Sarup, *An Introductory Guide to Post-Structuralism and Post-Modernism*, Hamel Hempsterd, Harvest Whertshert, 1908, p. 73
40. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, *ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ*, ਪੰ. 71
41. John R. Gibbins and Bo Remier, *The Politics of Postmodernity*, Sage Publication, 1999, p. 50
42. Mats Alvesson, *Post Modernism and Social Research*, Open University Press *Buckingham Philadelpohia*, 2002, p. 24-25
43. Steinar Kvaze (Ed.) *Psychology and Postmodernism*, Sage Publication, London, 1992, p. 119
44. Ibid, p. 120
45. Mats Alvesson, *Postmodernism and Social Research*, p. 50

46. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰ. 492-93
47. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਪੰ. 42
48. In Practice a religion is a practicular system or a set of systems, in which dctrines, mythos, rituals, sentiments, institutions and other similar elements are inter-connected."  
*Encyclopaedia of Britenica*, Vol. I, p. 509
49. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰ. 6
50. ਉਗੀ, ਪੰ. 7  
"God or religion cannot be proved by theoretical reasons."
51. ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰ. 7
52. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 222
53. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰ. 9 ਤੇ ਉਦਰਹਿਤ
54. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰ. 204 ਤੋਂ ਉਦਰਹਿਤ
55. ਡਾ. ਆਤਮ ਰੰਧਾਵਾ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰ. 34
56. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 1
57. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 1
58. ਉਗੀ, ਪੰ. 4
59. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰ. 31
60. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ.285
61. ਉਗੀ, ਪੰ. 292

62. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,, ਪੰ. 1
63. ਉਗੀ, ਪੰ. 522
64. ਉਗੀ, ਪੰ. 290
65. ਉਗੀ, ਪੰ. 58
66. ਉਗੀ, ਪੰ. 764
67. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਪੰ. 104

# ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

## ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੱਦ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਕਲਾ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਾਹਿਤ, ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਉਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤਾਂ (ਬ੍ਰਾਮਹਣ, ਨਾਥ, ਜੋਗੀ ਆਦਿ) ਪ੍ਰਤਿ ਅਲਪ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਦੀ ਹੋਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਇਕ ਉਮੀਦ (ਆਸ) ਦੀ ਗਾਥਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਮੂਲ ਧਾਰਮਿਕ ਬਾਣੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 24 ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ 59 ਸਲੋਕ ਹਨ। 44 ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 15 ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹਨ। 17 ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਦੋ ਸਲੋਕ ਹਨ ਬਾਕੀ ਸੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 22 ਨੰਬਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸਲੋਕ, 12 ਤੇ 15 ਪਉੜੀ ਚਾਰ ਚਾਰ ਸਲੋਕ, ਪਉੜੀ ਨੰਬਰ 1, 2, 11 ਤੇ 18 ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ।

ਵਾਰ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਬਣਤਰ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਵ, ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

**ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੰਦਰਭ:**

ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ, ਸੰਤ, ਗੁਰਮੁਖ, ਸਤਿਸੰਗ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿਖਰਵੀਂ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰ ਆਤਮਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਤਮਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰਚਣ, ਪਾਲਣ ਤੇ ਸੰਘਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੀ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਥੀਮ ਹੈ: ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਨੁੱਖ (ਇਕ ਦੇਵਤਾ) ਕਿਵੇਂ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਜਾਂ ਅਖੌਤੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ ਅਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ

ਸਦਾਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪੰਧ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੁਕਾਵਟ ਹਉਮੈ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਆਤਮ ਅਭਿਮਾਨ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਧਾਰਮਿਕ-ਘੁਮੰਡ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਅਖੌਤੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਪੁਰਸ਼, ਸਵੈ-ਸਤਵਾਦ ਜਾਂ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਅਤੇ ਹਠਧਰਮੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਪਰਾਧ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ, ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਜਾਗਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਪਛਾਣ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਜਦੋਂ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਾਤਵਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਅਮੀਰੀ ਜਾਂ ਪਦਵੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਘੁਮੰਡ ਰਾਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਕਮੀਨੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰਦਾਰ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਡਰ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਜਾਂ ਨਰਾਜਗੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਡਰ, ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਤਮ-ਸਦਾਚਾਰੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ

ਸਿਆਣਪ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਲਵੋ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ, ਰੱਬੀ-ਮੇਹਰ, ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਲਿਐ ਸਚੁ ਪਾਈਐ ਜਿਨੀ ਵਿਚਹੁ ਆਪ ਗਵਾਇਆ।<sup>1</sup>

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ, 'ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ' ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਇਕ ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਲੋਕ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਮੁੱਖਤਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਚੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਨਿਯਮ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕ ਸੀ. ਟੇਅਲਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀ ਦੁਵੱਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ - ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਦਿਲਜੋਈ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵਨਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ, ਜਿਹੜੀ, ਅਣ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਡਾਉਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਵੀਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਲੁਤਫ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ



ਅਣਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ  
ਕਰਾਉਣ ਲਈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨਕ ਸਮਾਜਕ ਤਰੁਟੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ, ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਤੇ ਜੋਖਮ-ਭਰਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਖ (ਜੰਝੂ), ਵਰਤ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ, ਜਾਤਪਾਤ ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ ਸੂਤਕ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਘੋਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

**ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ**



ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦਵਾਰ।

ਜਿਨ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨਾ ਲਾਗੀਵਾਰ।<sup>3</sup>

544219

ਜਾਂ

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜ਼ਾਰ।

ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਿਆ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ।<sup>4</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ; ਵਾਰ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਾਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਬਹੁ-ਸੁਰੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਦਾਨਾਈ-ਸਿਆਣਪ, ਬੁਧੀਮਾਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਰੱਬੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, (ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਹੈ), ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕ-ਸੀ. ਟੇਲਰ *Saints and Post Modernism* ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

*ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'The Wings of Dove' ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਦਾਰਤਾ ਭਰੇ ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ-ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।*

‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਵਿਹੁਣੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਗਿਆਨ-ਵਾਨ (ਗੁਰੂ) ਪੁਰਖ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਵੇਕਹੀਨ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸਬੰਗਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਖਿਆਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸੋਝੀ ਜਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ।

ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚ ਆਪੁ ਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਪਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ।

ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਸਦਾ ਮੁਕਤੁ ਹੈ, ਜਿਨਿ ਵਿਚਹੁ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਇਆ।

ਉਤਮੁ ਏਹ ਬੀਚਾਰੁ ਹੈ ਜਿਨਿ ਸਚੇ ਸਿਉ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ।

ਜਗਜੀਵਨੁ ਦਾਤਾ ਪਾਇਆ।<sup>6</sup>

ਇਉਂ ‘ਗੁਰੂ’ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ‘ਗੁਰੂ’ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚੋਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵੀ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੇਵਡ ਦਾਤਾ ਕੋ ਨਹੀਂ, ਸਤਿ ਸੁਣਿਅਹੁ ਲੋਕ ਸਧਾਇਆ।

ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਸਚੁ ਪਾਇਆ, ਜਿਨੀ ਵਿਚਹੁ ਆਪ ਗਵਾਇਆ।

ਜਿਨ ਸਚੇ ਸਚੁ ਬੁਝਾਇਆ।<sup>7</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਇਉਂ ‘ਗੁਰੂ’ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲਾ ‘ਗੁਰੂ’ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਤੇਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੁਜਾਰੀ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ‘ਸਚੁ’ ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ‘ਪਉੜੀ’ ਵਿਚ ਗਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੱਚ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ‘ਗੁਰੂ’ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਚ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ, ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਗੁਰੂ ‘ਮੁਕਤੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਦੈਵੀ-ਸੰਤ (ਗੁਰੂ) ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ (ਸ਼ਬਦ) ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗਿਆਨ-ਸੰਦਰਭੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਮਾਰਕ-ਸੀ. ਟੇਲਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ

ਪੁਸਤਕ 'Saints and Post Modernism' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਦੈਵੀ, ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਪੁਰਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੱਕ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਿਖਿਆਨ ਲਈ, ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਾਧਾਰਣ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਤਹਿਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰਕੋਤ ਤੋਂ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਧਰਾਤਲ (ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ) ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ 'ਸਚੁ' ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰਮ ਸੱਚ, ਕਾਲਿਕ ਤੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

## 2. ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਵਿਸਮਾਦ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰੱਬੀ ਨਿਯਮ ਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਕਾਰਥੀ ਤੇ ਇਕੋਂਦਰੀ ਸੱਚ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਬਹੁਕੋਂਦਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸੱਚ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿਹਨਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ

ਇਸਦੀ ਗੰਭੀਰ, ਗਹਿਰੀ, ਚੇਤਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਣੀ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਧਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੁੱਖੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੋਗੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਿਫਤਿ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਲਾਹੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਉਝੜੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰਾਹੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨੇੜੈ ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੂਰੁ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੇਖੈ ਹਾਜਰਾ ਹਜੂਰਿ।

ਵੇਖੁ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ

ਨਾਨਕੁ ਬੁਝਣੁ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਚੇਰੇ (ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਚ) ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਧੁਨੀਆਂ (ਵਿਭਿੰਨ ਆਵਾਜ਼ਾਂ), ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਾਂ, ਹਵਾ ਤੇ ਪਾਣੀਆਂ ਅੱਗ (ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ) ਧਰਤੀ, ਖਾਣੀਆਂ (ਅੰਡਜ਼, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ) ਸੁਆਦਾਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ

ਲੱਗੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ, ਭੁੱਖਾਂ ਤੇ ਭੋਗਾਂ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਦੂਰ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਬਹੁਰੰਗਤਾ ਸਿਰਫ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਰਥਗਤਤਾ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਥੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ, ਪਰਾਭੌਤਿਕੀ ਹੋਂਦ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆਂ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕਾਲਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਖੇਡ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ-ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਧਰਾਤਲ ਹਨ; ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਗਿਆਸੂ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਤੂੰ (ਸਰੋਤਾ) ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਉਸਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਰੱਬੀ-ਕਰਤਾਰਤਾ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੱਬੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਸੁਣ ਕੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੀ ਇਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਸੱਚ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਹੋਸੀ ਭੀ ਸੱਚ' ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਗੋਲਾਕਾਰ ਗੇੜ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਕੁਦਰਤ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ

ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ, ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਸਰੋਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪੂਰਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਚੌਖਟਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਬੱਝਵੇਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਠਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ।  
 ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ।  
 ਕੁਦਰਤਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕਤੇਬਾ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਵੀਚਾਰੁ।  
 ਕੁਦਰਤਿ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪੈਨ੍ਹਣ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਪਿਆਰੁ।  
 ਕੁਦਰਤਿ ਜਾਤੀ ਜਿਨਸੀ ਰੰਗੀ ਕੁਦਰਤਿ ਜੀਅ ਜਹਾਨ।  
 ਕੁਦਰਤਿ ਨੇਕੀਆਂ ਕੁਦਰਤਿ ਬਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤਿ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨੁ  
 ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਓਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਕੁਦਰਤਿ ਧਰਤੀ ਖਾਕੁ।  
 ਸਭ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਤੂੰ ਕਾਦਿਰੁ ਕਰਤਾ ਪਾਕੀ ਨਾਈ ਪਾਕੁ।  
 ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਿਰ ਵੇਖੈ ਵਰਤੈ ਤਾਕੋ ਤਾਕੁ।<sup>10</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਭਾਰਤੀ-ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਿਹਨਕ 'ਕੁਦਰਤਿ' ਚੁਣਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਅਕਥ-ਸੰਕੇਤਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਿਤ ਕੁਦਰਤੀ-ਵਿਉਂਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚਲੇ

ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖਣਾ, ਸੁਣਨਾ, ਡਰਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਪਾਤਾਲਾਂ, ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਿਸਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਕਤੇਬਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਹੀ ਹਨ। ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ ਵਰਗੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਨੇਕੀਆਂ ਤੇ ਬਦੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਨਫਰਤ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਿਸਟਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਫੁਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ, ਰੂਪ-ਰੰਗ, ਚੰਗਿਆਈ-ਬੁਰਿਆਈ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੁਦਰਤੀ-ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਧਰਤੀ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਉਸ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋੜਨਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਦਮਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਪ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸਿਹਤ ਮੰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਯਾਂ ਫਰਾਂਸਿਸ ਲਿਓਤਾਰਦ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ *The Post Modern Condition – A Report on Knowledge* ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕ ਭੂਮਿਕਾ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ (ਲਾਜ਼ਮੀ) ਤੱਤ ਹੈ।<sup>11</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧੋਗਤੀਆਂ ਜਾਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।



ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਗਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚੈਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਚਾਰਣ ਇਕ ਹੋਰ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਸੱਚ ਦੀ ਇਕ ਪਰਮ ਕੇਂਦਰੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੀ ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕ 'ਸੱਚ' ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰੀਆਉ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰਿ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਇੰਦੁ ਫਿਰੈ ਸਿਰ ਭਾਰਿ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਰਾਜਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੁ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ।

ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸਿਧ ਬੁਧ ਸੁਰ ਨਾਥ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਡਾਣੇ ਆਕਾਸ਼।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਪੂਰ।

ਸਗਲਿਆ ਭਉ ਲਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ।

ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਚੁ ਏਕੁ।<sup>12</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ ਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਯਾਂ ਫਰਾਂਸਿਸ ਲਿਉਤਾਰਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਯੁਕਤ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸੰਕੇਤਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।<sup>13</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿਹਨਕਾਂ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬੀ-ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ-ਉਚਾਰਣ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਰੱਬੀ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੋਚ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਹਵਾ, ਦਰਿਆਉ, ਅੱਗ, ਧਰਤੀ, ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ, ਧਰਮ ਰਾਜ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਸਿਧ, ਬੁੱਧ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ, ਅਸਮਾਨ, ਯੋਧੇ-ਸੂਰਬੀਰ ਆਦਿ ਇਕ ਇਲਾਹੀ ਜਾਂ ਰੱਬੀ-ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੈ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਰੋਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਲਾਹੀ ਜਾਂ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸੰਦਰਭ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਮੂਲਕ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਆਯਾਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਮੂਲਕ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਮੂਲਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਧੀਨ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ, ਨੀਵੀਂ, ਨੀਤਾਣੀ, ਦਲਿਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਵੰਚਿਤ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤੀ ਸ਼ਾਸਤ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਇਕਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ

ਬ੍ਰਹਮ-ਮੂਲਕ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋਈਆਂ ਅਵਚੇਤਨੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸਮੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁਗਲਈ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੁਗਲਈ-ਚੜ੍ਹਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੁਗਲਈ ਸ਼ਾਸਕ-ਵਰਗ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਪਰੋਖ-ਢੰਗ ਨਾਲ, ਮੁਗਲਈ-ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਮੂਲਕ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ-ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਚਿਹਨਕੀ ਤਸਵੀਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਕੀਕੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ 'ਹਉਮੈ ਸ਼ਕਤੀ' ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦਾ ਹੈ:

ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਜੰਮਿਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੁਆ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਸਚਿਆਰੁ ਕੂੜਿਆਰ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਵਿਚਾਰ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰੁ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਹਸੈ ਹਉ ਵਿਚਿ ਰੋਵੈ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਭਰੀਐ ਹਉ ਵਿਚਿ ਧੋਵੈ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਜਾਤੀ ਜਿਨਸੀ ਖੋਵੈ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੂਰਖ ਹਉ ਵਿਚਿ ਛਾਇਆ।

ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜੰਤ ਉਪਾਇਆ।

ਹਉਮੈ ਬੂਝੈ ਤਾਂ ਦਰੁ ਸੂਝੈ।

ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਕਥਿ ਕਥਿ ਲੂਝੈ।<sup>14</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਚਿਹਨਕਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਸੱਚ ਦੀ ਬਹੁ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਪਾਰਲੌਕਿਕ-ਸੋਚ ਦੇ ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ 'ਮਨੁੱਖੀ ਹਉਮੈ' ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ, ਜੰਮਣਾ-ਮਰਨਾ, ਸੱਚ-ਕੂੜ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਨਰਕ-ਸੁਰਗ, ਹੱਸਣਾ-ਰੋਣਾ, ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰਨਾ-ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣਾ, ਜਾਤ-ਜਿਨਸ, ਮੂਰਖ ਸਿਆਣਾ, ਬੂਝੈ (ਹਉਮੈ) ਸੂਝੈ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਡਰ) ਆਦਿ ਚਿਹਨ ਲੜੀ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਅਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀ-ਵੰਚਿਤ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜ-ਮੁਲਕ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਾਇਬਰ-ਨੈੱਟ (ਸੰਚਾਰ-ਨਿਯੰਤਰਣ) ਵਰਗੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਯੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨੋ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤੋਂ 500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਤੇ ਧਰਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਨਿਯਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ 'ਕੋਹ-ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਭੈਅ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ-ਨਿਯਮ ਤਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਦੈਵੀ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ

ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਉਪਯੁਕਤ ਸੰਕੇਤਾਂ/ਵਿਉਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ-ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਦਵਤਾ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵਰਜ ਸਕਦੀ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪਰਖੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਸਗੋਂ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਪਰਖੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਦਾਨ ਦੇਣ ਜਾਂ ਖਾਸ ਪਹਿਰਾਵਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਰ ਚਿੰਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪਰਖ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਵੈ-ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼ੁਧ-ਆਚਰਣਤਾ ਅਤੇ ਰੱਬੀ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਪਰਖ, ਰੱਬ ਸਾਡੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਜਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀ ਲਦੀਅਹਿ, ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀਅਹਿ ਸਾਥ।

ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੇੜੀ ਪਾਈਐ, ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀਅਹਿ ਖਾਤ।

ਪੜਿਆਹ ਜੇਤੇ ਬਰਸ ਬਰਸ, ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਮਾਸ।

ਪੜੀਐ ਜੇਤੀ ਆਰਜਾ, ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਸਾਸ।

ਨਾਨਕ ਲੇਖੈ ਇੱਕ ਗਲ, ਹੋਰੁ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾਂ ਝਾਖ।<sup>15</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪੜਿ ਪੜਿ ਦੇ ਚਿਹਨਕ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਮੂਲਕ ਗਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਨਿਰੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਲਿਓਤਾਰਦ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਚਿਤ ਢੁਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

..... ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤਕ -ਬਿਆਨਾ ਦਾ ਸੈਟ ਨਹੀਂ  
.. ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਘੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤਦ  
ਇਕ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਾਧਾਰਣ  
ਨਿਰਧਾਰਣਤਾ ਅਤੇ ਸਚਾਈ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ  
ਬਾਹਰ ਹੈ।<sup>16</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਪ੍ਰਵਚਨ  
ਸਮਾਜਿਕ-ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ  
ਪ੍ਰਗਟਾਅ-ਜੁਗਤ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।  
ਗਿਆਨ-ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਪਰਵਚਨ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਜਾਂ ਜਮਾਤ ਦੀ  
ਪੱਖਪਾਤੀ ਬਿਆਨ-ਬਾਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ  
ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

**ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ:**

ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ  
ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ  
ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਜਾਂ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ  
ਪਾਪਾਂ ਦਾ, ਕੂੜ ਜਾਂ ਝੂਠ, ਰਿਸ਼ਵਤ-ਖੋਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ  
ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਐਬਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੱਤਕਾਲੀਨ  
ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ  
ਧਰਤੀ ਤੇ ਲੋਧੀਆਂ/ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਆਮ  
ਜਨਤਾ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਉਂ  
ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ।  
 ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛਿਐ, ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ।  
 ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ, ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ।  
 ਗਿਆਨੀ ਨਚਹਿ ਵਾਜੇ ਵਾਵਹਿ, ਰੂਪ ਕਰਹਿ ਸੀਗਾਰੁ।  
 ਉਚੇ ਕੂਕਹਿ ਵਾਦਾ ਗਾਵਹਿ ਜੋਧਾ ਕਾ ਵੀਚਾਰੁ।  
 ਮੂਰਖ ਪੰਡਤਿ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਜਹਿ ਸੰਜੈ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ।  
 ਧਰਮੀ ਧਰਮੁ ਕਰਹਿ ਗਾਵਾਵਹਿ ਮੰਗਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ।  
 ਜਤੀ ਸਦਾਵਹਿ ਜੁਗਤ ਨ ਜਾਣਹਿ ਛਡਿ ਬਹਹਿ ਘਰਬਾਰੁ।<sup>17</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਏ ਚਿਹਨਕ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ, ਵਜ਼ੀਰ, ਨਾਇਬ ਤੇ ਹੋਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਪਾਪੀ, ਲੋਭੀ, ਝੂਠੇ ਤੇ ਆਯਾਸੀ ਸਨ। ਪਰਜਾ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵਖਤ ਟਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਮੂਰਖ ਸਨ ਜਾਂ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਤੀ ਘਰ ਬਾਰ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜਾਤ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।

ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਗਿਆਨ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ<sup>18</sup> ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬਧਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰੁਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਉਭਾਰਨ ਜਾਂ ਉਧੇੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ

ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਏਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਪ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਭੰਨਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਲਚ, ਝੂਠ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਜੁਲਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਦਖਲਣਾਂ/ਦਾਨ, ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਰੱਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ:

ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੂ ਮੂਹੈ, ਘਰੂ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ।

ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਆਣੀਐ, ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ।

ਵਡੀਅਹਿ ਹੱਥ ਦਲਾਲ ਕੇ, ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਹਿ।

ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖੱਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ।<sup>19</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਾਰੇ ਚਿਹਨਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਕੇ, ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕਤਾ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਹੱਕ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਜਾਂ ਖੱਟੀ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।<sup>20</sup>



ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ (ਸੂਤਕ) ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਤਾਂ ਅਣਚਾਹੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਾ, ਜਿਹੜੀ ਲੋਭ, ਲਾਲਚ, ਝੂਠ ਅਤੇ ਚੁਗਲੀ ਆਦਿ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਕੋਈ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ। ਅਸੁਧਤਾ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਹਉਮੈਂ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜੇਕਰ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ।

ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ।

ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨਾ ਕੋਇ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ, ਜਿਤੁ ਹਾਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ।<sup>1</sup>

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਲੋਭ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੂੜ।

ਅਖੀਂ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ ਪਰ ਤਿਆ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪੁ

ਕੰਨੀ ਸੂਤਕੁ ਕੰਨਿ ਪੈ ਲਾਇਤਬਾਰੀ ਖਾਹਿ।

ਨਾਨਕੁ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੇ ਜਮਪੁਰਿ ਜਾਹਿ।

ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮੁ ਹੈ ਦੂਜੇ ਲਗੈ ਜਾਇ।

ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ, ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ।

ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ।

ਨਾਨਕੁ ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਿਆ, ਤਿਨਾ ਸੂਤਕੁ ਨਾਹਿ।<sup>2</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ (ਸੂਤਕ) ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੱਖ ਜਾਂ ਸੁੱਧ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ (ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੱਜ ਵੀ) ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਘਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ (13 ਜਾਂ 21 ਦਿਨ) ਅਪਵਿੱਤਰ (ਸੂਤਕ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣਤਾ ਜਾਂ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਗੋਹੇ ਤੇ ਲੱਕੜ ਵਿਚ ਕੀੜਾ (ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀੜੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਸਾਰੇ ਅੰਨ-ਦਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਭ ਰੂਪੀ, ਜੀਭ ਤੇ ਕੂੜ ਰੂਪੀ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਵਲ ਮੰਦ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੇ, ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਜਾਂ ਚੁਗਲੀ ਸੁਣਨ ਨਾਲ, ਆਦਿ ਸਭ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਜਮਣਾ-ਮਰਣਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ, ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਵ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

*ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਯਾਂ  
ਫਰਾਂਸਿਸ ਲਿਉਤਾਰਦ ਨੇ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ  
ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਘੜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ*

ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਛੋਟੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ' ਦੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਹੀ  
ਪਵਿੱਤਰ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਚਿਤਵਿਆ ਸੀ।<sup>23</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ  
ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਾਮ  
ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਬਾਰੇ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ  
ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ  
ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ  
ਮੰਦਾ-ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਉਲਟ ਪਰਿਵਾਰਕ  
ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਭੰਡ ਜਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ, ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ।

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ, ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ।

ਭੰਡ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ, ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ, ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ।

ਭੰਡਹੁ ਹੀ ਭੰਡੁ ਸਦਾ ਉਪਜੈ ਭੰਡੈ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ।<sup>24</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ  
ਨਿਸ਼ਚਤਾਵਾਦੀ, ਏਕਾਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖਤਾ ਦੇ  
ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪੈਦਾ ਹੰਦੇ ਹਾਂ, ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਸਾਨੂੰ  
(ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ) ਪਾਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ  
ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ ਹੈ,  
ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ  
ਅੱਗੇ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਿਉਂ ਸਮਝਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਪੱਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਕਰਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ/ਕਾਰਜਾਂ/ਕਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤਿ ਇਤਨੀ ਮੂਰਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਈਏ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਈਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਜਾਂ ਵੱਡਾ (ਉੱਚ-ਨੀਚ) ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੰਦਾ ਜਾਂ ਬੇਹੁਦਗੀ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹੈਂਕੜਬਾਜ ਅਤੇ ਘੁਮੰਡੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੀ ਦਿਲ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇ:

ਜਿਤੁ ਸੇਵਿਐ ਸੁਖ ਪਾਈਐ, ਸੋ ਸਾਹਿਬ ਸਦਾ ਸਮਾਲੀਐ।

ਜਿਤੁ ਕੀਤਾ ਪਾਈਐ ਆਪਣਾ, ਸਾ ਘਾਲ ਬੁਰੀ ਕਿਉਂ ਘਾਲੀਐ।

ਮੰਦਾ ਮੂਲਿ ਨ ਕੀਚਈ, ਦੇ ਲੰਮੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ।

ਜਿਉ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਨ ਹਾਰੀਐ ਤੇ ਵੇਹਾ ਪਾਸਾ ਢਾਲੀਐ।

ਕਿਛੁ ਲਾਹੇ ਉਪਿਰ ਘਾਲੀਐ।<sup>25</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਜੋਕੇ ਗਲੋਬਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਮੁਕਤਭਾਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਦੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਗਲੋਬਲ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ, ਗਲੋਬਲ ਸਭਿਅਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਕ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਇਸਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੰਗਠਿਤ ਸਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।<sup>26</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸੰਗਠਿਤ ਸਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਬੇ-ਹੱਕੀ ਕਮਾਈ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਗਲੋਬਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

#### ਪਰਾਭੌਤਿਕ-ਗਿਆਨ

‘ਸੱਚ’ ਦਾ ਸੱਚਾ ਜਗਿਆਸੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਚੰਗਾ-ਮੰਦਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ‘ਉਸਦੀ’ ਆਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮਾੜੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ। ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਉਸ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਸੇਵਕ, ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਦਲੇ ਕੋਈ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ-ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪਿਆਰ-ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਇਲਾਹੀ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਘੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵੱਡੇ ਦੀਆਂ ਵਡੀਆਈਆਂ ਕਿਛ ਕਹਣਾ ਕਹਣੁ ਨਾ ਜਾਏ।

ਸੋ ਕਰਤਾ ਕਾਦਰ ਕਰੀਮੁ ਦੇ ਜੀਆ ਰਿਜ਼ਕ ਸੰਬਾਹਿ।

ਸਾਈ ਕਾਰ ਕਮਾਵਣੀ ਧੁਰਿ ਛੋਡਿ ਤਿਨੈ ਪਾਇ,

ਨਾਨਕ ਏਕੀ ਬਾਹਰੀ ਦੂਜੀ ਨਾਹੀ ਜਾਇ।

ਸੋ ਕਰੇ ਜਿ ਤਿਸ ਰਜਾਇ।<sup>27</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਅਰਾਧਣਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੈਵੀ-ਦਖਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ-ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸੰਖੇਪਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਉਘੜਦੇ ਹਨ: ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਆਗਾਮੀ, ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਚਾਈ, ਨੇਕੀ, ਪਵਿੱਤਰ-ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ, ਪੱਖ-ਪਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਬੇਕ-ਬੁੱਧੀ-ਬੁਰੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਸਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰੱਖਣ, ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਹੋਵੇ, ਆਦਿ ਦੀ ਉਹ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ/ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਿਕ-ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ, ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਪੱਖ-ਪਾਤੀ

ਰਵੱਈਆ, ਵੱਢੀ-ਖੋਰੀ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖੋਰੀ, ਲਾਲਚ, ਪਾਖੰਡ ਜਾਂ ਦੰਭ, ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਜਮਾਤ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚਲਾ ਪਰਾਭੌਤਿਕੀ-ਗਿਆਨ ਪੱਖ, ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ, ਰੱਬੀ-ਮਿਹਰ, ਕੁਦਰਤ, ਰੱਬੀ-ਕਰਤਾਰਤਾ ਦਾ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਪਾਸਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰੱਬੀ-ਸਾਜਨਾ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਜੋਤ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਸ਼ਕਤੀ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਆਦਿ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਉਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

## ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 465
2. Mark. C. Taylor (Ed.), *Saints and Postmodernism*, p. XIII
3. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 462
4. ਉਹੀ, ਪੰ. 462
5. Editha Wyschogrod, *Saints and Postmodernism*, p. 59
6. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ.
7. ਉਹੀ, ਪੰ.
8. Editha Wyschogrod, *Saints and Postmodernism*, p. 60
9. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 463
10. ਉਹੀ, ਪੰ. 464
11. Ibid, Francois Lyotard: *The Post-Modern Condition: A Report on Knowledge*, p. 13
12. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 464
13. Jean Francois Lyotard, *The Post-Modern Cndition: a Report on Knowledge*, p. 17
14. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 466
15. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
16. Jean Franncois Lyotord, *The Post-Modernism : A Report on Knowledge*, p. 17
17. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 472
18. ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, *ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ*, ਪੰ. 77



19. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 472
20. Mark C. Taylor (Ed.), *Saints and Postmodernism* (Introduction), p.58
21. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ.472
22. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
23. ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, *ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ*, ਪੰ. 88
24. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 473
25. ਉਹੀ, ਪੰ. 474
26. Waltor Truett Anderson, *The Fortana Post-Modernism Reader*, p.208
27. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ.474

# ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

## ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਇਕ ਅਤਿ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਨੇ ਆਮ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਆਪਣੇ 'ਫਰਜ਼' ਦੀ ਥਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੱਚ ਲੁਪਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਸੱਚ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ (ਸੁੰਨੀ ਤੇ ਸ਼ੀਆ) ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮ, ਜੋਗੀ, ਨਾਥ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜੰਤਰਾਂ, ਤੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਰਥੀ ਭਰਮ ਦੀ ਮਿੱਥ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਚ-ਨੀਚ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਵੱਧ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸਮਝਦੀ ਹੋਈ 'ਨਿੱਜ' ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ 'ਪਰ' ਦੇ ਨਿਖੇਧ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਬਬਸਾਂਝੇ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਸੰਚਾਰਾਤਮਕ ਤਰਕ ਵਿਧਾਨ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਟੈਕਸਟ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮ ਪੈਰਾਲੋਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਬਤ-ਸਾਂਝੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਤਰਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ

ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਜਪੁਜੀ ਨੇ ਜਿਉ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਸਚਿਆਰ' ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦਸਦਿਆਂ ਇਸ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਲਤਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਪਾਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ।

'ਜਪੁਜੀ' ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਪਉੜੀ-ਵਾਰ' ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।

1. ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ 'ਮੂਲ - ਮੰਤਰ' ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਂਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
2. ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
4. ਦੂਜੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹੁਕਮੀ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਵਿਚ ਹੈ।
5. ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਸਿੱਖ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ।

6. ਅੱਠਵੀਂ ਤੋਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੱਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਵਰਣਨ ਹੈ।
7. ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।
8. ਸੋਲਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕਾਦਰ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ।
9. ਸਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਠਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ।
10. ਉਨੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।
11. ਇੱਕੀ ਤੋਂ ਸਤਾਈ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਸਾਰਾਂ ਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਉਸਦੀ ਨਦਰ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ।
12. ਅਠਾਈ ਤੋਂ ਇਕੱਤੀ ਤੱਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।
13. ਤੇਤੀ ਤੋਂ ਸੈਂਤੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾ ਪੰਡਾਂ ਅਰਥਾਤ, ਧਰਮ, ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਪ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਅਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।
14. ਅਖੀਰਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ।
15. ਅਖੀਰਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰੱਬੀ ਦਰ ਤੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

**ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸੰਕਲਪਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ-ਮੰਡਲ:**

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਡੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਲਵਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹਥਲੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਤਰਤੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿਹਨਾਂਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਭਾਵਾਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ/ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਇਕਾਗਰਕਾਰੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰਲੇ ਨਿਆਂਇ ਦੀ ਸੰਬਾਤਕਤਾ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਖਿੰਡਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦੀ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ/ਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰਨ ਦਾ ਮਿਆਰ ਇਸਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਪੁਜੀ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾਂ ਬਣਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

**ਰੱਬ:**

'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਭੰਨਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਰੱਬ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰੱਬ

ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਅਲਪ-ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੇ ਰੱਬ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥<sup>1</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਰੱਬ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਸਤਿ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ 'ਕਰਤਾ' ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੀਵ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ੴ' ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਇੱਕ ਹੈ, ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦੀ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ 'ਅਵਤਾਰਵਾਦ' ਦੀ ਮਿੱਥ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਸਨ (ਤੇ ਪੂਜ ਰਹੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਰਚ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਦੇ ਮੌਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

**ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ:**

ਜੇਕਰ ਇਸਲਾਮ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ 'ਰੱਬ' ਦੇ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਦਾ 'ਪੈਗੰਬਰ'

ਮਨੁੱਖ ਤੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਵਿਚਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਅਜੋਨੀ' ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਦਰਸਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ	ਇਸਲਾਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
ੴ	ਅੱਲਾ
(ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮ ਚਲਾਏ ਰਉ)	ਪੈਗੰਬਰ + ਪੈਗਾਮ
ਹੁਕਮ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।	(ਅੱਲਾ ਦਾ ਪੈਗਾਮ
(ਸਿੱਖ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ	ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪੈਗੰਬਰ
ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ)	ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਲਪ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ।

ਡਾ. ਸੁਤੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ:

*ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮਾਨਾਂਤਰਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਇਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।*

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚ ਰੱਬ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰੱਬੀ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਇਸ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪਰਵਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਪੁਜੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼



ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਲੀ 'ਕੂੜ ਦੀ ਦੀਵਾਰ' ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਹੋਣ ਦਾ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ

ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲ।

ਇਹ ਇਕ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅਵਚੇਤਨ ਹੈ ਜੋ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੋਈ। ਇਹ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਕਾਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਲਈ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ 'ਹੁਕਮ' ਦਇਆ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਇਥੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ 'ਹੁਕਮ' ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਹੈ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁਕਮ 'ਮੁਕਤੀ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਵਾਣ' ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਿਆਸੀ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਬਅਰਥ ਅਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸਲੀ ਹਾਕਮ ਰੱਬ ਹੈ ਤਾਂ ਲੌਕਿਕ ਹਾਕਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਅਲਪਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ 'ਹਉਮੈ' ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਖੇਡ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਇਸ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਝਦਾ ਉਹ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਜੀਵ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਹੁਕਮੀ ਹੁਵਨਿ ਆਕਾਰ  
 ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ॥  
 ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ  
 ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ  
 ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ॥  
 ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ !  
 ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੀ ਬਖਸੀਸ  
 ਇਕਿ ਹੁਕਮੀ ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਇਹ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਤੁਲ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਉਤਮ' (ਦੇਵਤਾ) ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਉਸਦਾ 'ਹੁਕਮ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਬਖਸਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ 'ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ' ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਜਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਪ੍ਰਤਿ ਡਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਦਾ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਲੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਗਟ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ ਉਸਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਕਮ (ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ) ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਕ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ, ਸੱਚਾ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਅਨੰਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਇਹ ਜਗਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਮਿਥਕ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿੱਧਾ-ਨਾਥ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜ ਕੇ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ

ਕਵਣੁ ਥਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ॥

ਕਵਿਣੁ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ

ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ॥

ਵੇਲ ਨਾ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ

ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ

ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆਂ

ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ॥

ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ

ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ॥

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ

ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥<sup>7</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ 'ਸਮਾਂ' ਹੈ। ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੇਲਾ, ਉਸਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਪੁਰਾਣ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਸੋਮੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵੇਲਾ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕੁਰਾਨ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰੀ ਹੁਕਮ ਦਰਜ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੋਗੀ ਵੀ ਥਿਤ ਜਾਂ ਦਿਨ-ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਤਰਕ 'ਸਮੇਂ' ਦੀ ਕੇਂਦਰਤਾ ਤੋਂ ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ ਵਲ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਦੀਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਵਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੈਵੀ-ਹੁਕਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ, ਉਹ ਕਰਤਾ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਰਹੱਸ' ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਹੈ, ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਹੁਕਮ (ਕਵਾਉ) ਨਾਲ ਜਗਤ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਏ:

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ।

ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰਿਆਉ।<sup>੯</sup>

ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਏਜੰਸੀ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਚਲ ਪੈਣਾ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਚਲੇ ਲਖ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ 'ਹੁਕਮ' ਵਿਚ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁਵਾਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਇਕ ਧੌਲ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਨਵਾਂ ਰਚਨਾਤਮਕ (discussive) ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਧੌਲ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ

ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪ ਰੱਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ।

ਜੇ ਕੋ ਬੂਝੈ ਹੋਵੈ ਸਚਿਆਰੁ

ਧਵਲੈ ਉਪਰਿ ਕੇਤਾ ਭਾਰੁ?

ਧਰਤੀ ਹੋਰੁ ਪਰੈ ਹੋਰੁ ਹੋਰੁ

ਤਿਸ ਤੇ ਭਾਰ ਤਲੈ ਕਵਣ ਜੋਰੁ।<sup>੧੦</sup>

ਜੇਕਰ ਧਰਤੀ ਧੌਲ-ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧੌਲ ਬਲਦ ਕਿਸ ਚੀਜ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਭੰਨਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਮਿੱਥ ਤੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਜਗਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਧਰਮ,

ਦਇਆ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਸਚਿਆਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਬੁੱਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਮਿੱਥ ਤੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਕੋਡਾਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ 'ਰਹੱਸਮਈ' ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ/ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ-ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਅਸੰਖ ਜਪੁ ਅਸੰਖ ਭਾਉ

ਅਸੰਖ ਪੂਜਾ ਅਸੰਖ ਤਪ ਤਾਉ।

ਅਸੰਖ ਗ੍ਰੰਥ ਮੁਖਿ ਵੇਦ ਪਾਠ,

ਅਸੰਖਿ-ਜੋਗ ਮਨਿ ਰਹਹਿ ਉਦਾਸ।

ਅਸੰਖ ਭਗਤ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਵੀਚਾਰੁ।

ਅਸੰਖ ਸਤੀ ਅਸੰਖ ਦਾਤਾਰੁ।

ਅਸੰਖ ਸੂਰ ਮੁਹ ਭਖ ਸਾਰ।

ਅਸੰਖ ਮੋਨਿ ਲਿਵ ਲਾਇ ਤਾਰ।<sup>10</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਅਸੰਖ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੰਤ-ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਸੁਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

‘ਅਸੰਖ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਤਾ ਵਲ ਸਫਰ ਹੈ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅਸੰਖ ਸ਼ਬਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਸੰਖ ਪੂਜਾ, ਪ੍ਰੇਮ (ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ) ਅਤੇ ਤਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੰਖਾਂ ਹੀ ਭਗਤ ਗੁਣ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੰਖ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੰਖ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਪਿਛੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ‘ਰੱਬੀ ਭਗਤੀ’ ਦੀ ਸੋਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ, ਪੂਜਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਤਪ, ਜੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਰੱਬੀ ਗੁਣ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਪੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਵਿਕੇਂਦਰ ਵਲ ਸਫਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਹੈ:

ਅਸੰਖ ਮੂਰਖ ਅੰਧ ਘੋਰ,

ਅਸੰਖ ਚੋਰ ਹਰਾਮਖੋਰ।

ਅਸੰਖ ਅਮਰ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ਜੋਰ,

ਅਸੰਖ ਗਲਵੱਡ ਹਤਿਆ ਕਮਾਹਿ।

ਅਸੰਖ ਪਾਪੀ ਪਾਪੁ ਕਰਿ ਜਾਹਿ।

ਅਸੰਖ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੇ ਫਿਰਾਹਿ

ਅਸੰਖ ਮਲੇਛ ਮਲੁ ਭਖਿ ਖਾਹਿ

ਅਸੰਖ ਨਿੰਦਕ ਸਿਰਿ ਕਰਿਹ ਭਾਰੁ।<sup>11</sup>

ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੱਟੇ-ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ (ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਮਾਜ) ਵਿਚ ਮੂਰਖਤਾ, ਅਗਿਆਨੀ, ਚੋਰੀ, ਹਰਾਮਖੋਰੀ, ਜੁਲਮ ਦੀ ਹਕੂਮਤ, ਕਤਲ, ਹਤਿਆ, ਪਾਪ-ਝੂਠ, ਮਲੇਛਤਾ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ-ਚੁਗਲੀ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ

ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਪੱਖ ਸਮਾਜਿਕ-ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਔਗੁਣ ਰੂਪੀ ਰੁਚੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਤੇ ਇਹ ਰੁਚੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਰੁਚੀਆਂ ਗਿਰਾਵਟ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਟੈਬੂ (Taboo) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਟੈਬੂਆਂ ਦੇ ਪਰੋਖ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ 'ਚਿਹਨਤਾ' ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਟੈਬੂਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ-ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁੱਝੇ ਸਾਰਥਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਕੋ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦੁਵੱਲੇ ਵਿਰੋਧਾਂ (Binary oppositions) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਬਾ-ਖੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਏ ਰਾਹੁ

ਨਾਨਕ ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ।<sup>12</sup>

ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਕੇ 'ਬੇਪਰਵਾਹ' ਹੈ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਅੰਤੁ ਨ ਸਿਫਤੀ ਕਹਿਣ ਨ ਅੰਤੁ

ਅੰਤੁ ਨ ਕਰਣੈ ਦੇਣ ਨ ਅੰਤੁ



ਅੰਤੁ ਨ ਵੇਖਣਿ ਸੁਣਣਿ ਨ ਅੰਤੁ  
 ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਕਿਆ ਮਨਿ ਮੰਤੁ  
 ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਕੀਤਾ ਆਕਾਰੁ  
 ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਪਾਰਾਵਾਰੁ  
 ਅੰਤੁ ਕਾਰਣਿ ਕੇਤੇ ਬਿਲਲਾਹਿ  
 ਤਾ ਕੇ ਅੰਤੁ ਨਾ ਪਾਏ ਜਾਹਿ  
 ਏਹ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਇ  
 ਬਹੁਤਾ ਕਹੀਐ ਬਹੁਤਾ ਹੋਇ।<sup>13</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿਹਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚਿਹਨਕ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਚਿਹਨਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਝਾਉਂਦਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਚਿਹਨਤ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਅੰਤਿਮ ਚਿਹਨਤ ਦਾ ਭਰਮ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਚਿਹਨਕ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਚ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਵਰਨਣ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਅਜੋਕੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ 'ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ' ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਬੇਅੰਤਤਾ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਭਵ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਚਿਹਨ' ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕੇਂਦਰੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਹ ਸੋਚ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ-ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗਾਵਹਿ ਤੁਹਨੋ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ।

ਗਾਵਹਿ ਚਿਤੁ ਗੁਪਤੁ ਲਿਖਿ ਜਾਣਹਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਧਰਮੁ ਵੀਚਾਰੇ॥

ਗਾਵਹਿ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਦੇਵੀ ਸੋਹਨਿ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ॥

ਗਾਵਹਿ ਇੰਦ ਇਦਾਸਣਿ ਬੈਠੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ॥

ਗਾਵਹਿ ਸਿਧ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ ਗਾਵਨਿ ਸਾਧ ਵਿਚਾਰੇ॥

ਗਾਵਨਿ ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੰਤੋਖੀ ਗਾਵਹਿ ਵੀਰ ਕਰਾਰੇ॥

ਗਾਵਨਿ ਪੰਡਿਤ ਪੜਿਨਿ ਰਖੀਸਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਵੇਦਾ ਨਾਲੇ॥

ਗਾਵਹਿ ਮੋਹਣੀਆ ਮਨੁ ਮੋਹਨਿ ਸੁਰਗਾ ਮਛ ਪਇਆਲੇ॥

ਗਾਵਨਿ ਰਤਨ ਉਪਾਏ ਤੇਰੇ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਲੇ॥

ਗਾਵਹਿ ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰਾ ਗਾਵਹਿ ਖਾਣੀ ਚਾਰੇ॥

ਗਾਵਹਿ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੰਡਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਖੇ ਧਾਰੇ॥

ਸੇਈ ਤੁਧੁਨੋ ਗਾਵਹਿ ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ ਰਤੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਸਾਲੇ॥

ਹੋਰਿ ਕੇਤੇ ਗਾਵਨਿ ਸੇ ਮੈਂ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਨਿ

ਨਾਨਕੁ ਕਿਆ ਵੀਚਾਰੇ॥<sup>14</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗਾਵਹਿ ਤੇ ਗਾਵਨਿ ਸ਼ਬਦ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਬਹੁਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤਮਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਰਾਗ ਤੇ ਰਾਗਨੀਆਂ, ਪਵਣ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਧਰਮਰਾਜ, ਚਿਤਰਗੁਪਤ, ਈਸਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਦੇਵੀ, ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ, ਸੁਰਗ, ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੇ ਪਤਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ, ਰਤਨ, ਅਠਾਹਠ-ਤੀਰਥ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ (ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ ਤੇ ਉਤਭੁਜ) ਦੈਵੀ ਖੰਡ, ਮੰਡਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਹੋਰ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਚਿਹਨ ਹਨ। ਇਹ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਗੌਰਵ-ਭਰਪੂਰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੋਚ ਦਾ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਲਪ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨਕਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਚਿਹਨ ਸਥਾਨਕਤਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਥਾਨਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਿਛਲੀ 8 ਤੋਂ 11ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸੁਣਨ (ਸੁਣਿਐ) ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 12 ਤੋਂ 15 ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮੰਨਣ (ਮੰਨੈ) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਵਿਗਸਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਚ ਵੱਲ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਪਣੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਲਈ

ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ) ਤੇ ਇਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਜਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਮਾਲ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦਾ ਹੈ। ਲਿਊਤਾਰਦ<sup>15</sup> ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੇਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿੱਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਜਬਰਦਸਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਗੁੱਝਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਮੀਂ-ਅਸਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗੁਣ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਅਭਿਨਾਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪ ਰਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਰੋਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁੱਝਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਇਕ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਕਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਉਸਦੀ ਅਨੰਤ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਪਰਗਟਾਅ ਹੈ। ਪਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ, ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੱਚ ਨੇ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੁਣਿਐ ਧਰਤਿ ਧਵਲ ਅਕਾਸ।

ਸੁਣਿਐ ਦੀਪ ਲੋਅ ਪਾਤਾਲ।<sup>16</sup>

**ਕਰਮ ਤੇ ਨਦਰ:**

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚਲੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਨਦਰ ਜਾਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਨਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰਤਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੈਵੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਹਿਣ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

ਪੁੰਨੀ ਪਾਪੀ ਆਖਣੁ ਨਾਹਿ।

ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਣਾ ਲਿਖਿ ਲੈ ਜਾਹੁ।

ਆਪੇ ਬੀਜਿ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ।

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੀ ਆਵਹੁ ਜਾਹੁ।<sup>17</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਲਾ 'ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ' ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਅਟੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈ ਅਤੇ ਲੁਕਵੀਂ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ 'ਕਰਮ' ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਭਲੇ ਦੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੀ ਬਦਲ ਰਹੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਤਮ-ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਨਦਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ 'ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ' ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਰੀਰ (ਜਾਂ ਜੂਨ) ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਦਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ:

ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ ਨਦਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ

ਨਾਨਕ ਏਵੈ ਜਾਣੀਐ ਸਭੁ ਆਪੇ ਸਚਿਆਰ।<sup>18</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਕਰਮ ਤੇ ਨਦਰਿ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਚਲਤ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮੇਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ, ਉਮਰ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਧਾਇਆਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਣ-ਆਦਰ ਭਾਵੇਂ ਪਾ ਲਏ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਦਰ (ਮਿਹਰ) ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ:

ਜੇ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਆਰਜਾ ਹੋਰ ਦਸੂਣੀ ਹੋਇ।

ਨਵਾਂ ਖੰਡਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਨਾਲਿ ਚਲੈ ਸਭੁ ਕੋਇ।

ਚੰਗਾ ਨਾਉ ਰਖਾਇਕੈ ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਜਗਿ ਲੇਇ।

ਜੇ ਤਿਸ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ ਤੇ ਵਾਤ ਨਾ ਪੁਛੈ ਕੇ।<sup>19</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਧਿਐਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨਾਂ ਮਰਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ, ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਜਗਿਆਸੂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਖਲਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਦਰਿ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਮਾਨਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਸਥਾਈਪੁਣੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਤਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੰਮੀ ਆਯੂ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸੱਚ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਧ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

**ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ :**

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਜਿਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ ਉਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰਕ ਕੂੜ ਤੋਂ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚ ਹੀ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਚ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਹਿਜ-ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਸਰਬਉੱਤਮ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਰੂਪ



ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵੇਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਭਿੰਨਾਂ ਪਹੁ ਫੁਟਾਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।<sup>20</sup> ਦੂਜਾ 'ਹੁਕਮ' - ਇਲਾਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਇਨਾਈ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਤਿਸਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਇਲਾਹੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਵਲ ਚਲਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੇਵਲ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਹਿਜ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਰੱਬੀ ਨਾਂ ਜਪਣ ਜਾਂ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਕੁਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਸਰਗਰਮੀ ਸਿਰਫ ਇਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਯੋਜਨਾਤਮਕ ਥੀਸਿਜ ਲਈ ਪਉੜੀ-ਦਰ-ਪਉੜੀ, ਵਿਕਾਸ ਲੜੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ, ਸੰਬਾਦੀ ਤੇ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਜੋ 'ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ'? ਸਵਾਲ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਕਸਦ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰਤ ਕਲਪਨਾ ਵਲ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੀਆਂ ਪਾਉੜੀਆਂ ਕੁਝ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਗਰੁੱਪ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਜਾਂ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਸਦੇ ਪਵਿੱਤਰਤਨਾਮੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਨਾਲ 8-11, ਪਉੜੀਆਂ, ਉਸਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨਾਲ 12-15 ਪਉੜੀਆਂ, ਯੋਗ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲ 28-31

ਪਉੜੀਆਂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਵਲ 34-37 ਪਉੜੀਆਂ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਇਸਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਹਾਓ ਦੀ ਸੂਤਰ-ਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚਲੀ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚਲੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਾਂਗੇ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ-ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਤਾ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਖਿਆਲਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਵੇਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪੈਟਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖੰਡਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿੱਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਪਰਾਭੋਤਿਕੀ ਦਾ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪਰੰਪਰਿਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਾਰ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ (ਤੀਰਥ ਨਹਾਉਣਾ), ਮੌਨ ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ, ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ (ਭੁੱਖਾ ਰਹਿਣਾ) ਕਿਆਸ ਅਰਜਾਈ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸਿਆਣਪਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ 'ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਇਐ?' ਦੇ ਸੁਆਲ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। 4-7 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿਹਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਜਲੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਉਸਦੀ

ਵਡਿਆਈ ਜਾਂ ਉੱਚਤਾ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਵੇਲਾ ਰਸ ਭਿੰਨੇ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਦੀ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਅਗਲੀਆਂ 8-11 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਅੰਦਰ ਸੱਚ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਲੋਰ (ਵਿਦਵਤਾ) ਦੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪੂਰਬਕ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ 'ਸੱਚ' ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਉੜੀ 12-15 ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਣ ਆਦਿ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਦੰਭੀ ਤੇ ਦੋ-ਮੁਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਘੜਨ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪਰਮ-ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਮਾਡਲ ਘੜਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੂਹ-ਕੇਂਦਰਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਕ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ।

ਸੋਲਵੀਂ ਪਉੜੀ ਆਤਮਿਕ-ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਸਟੇਜ ਜਿਸਨੂੰ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਨਿਧਿਆਸਨ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਇਕਾਗਰ-ਸਮਾਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਗਿਆਸੂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿੱਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਜਾਂ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਪਉੜੀ ਦਾ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਮਾਜਿਕ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਹੀ ਸੱਚਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਸੱਚਵਾਦੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਰੱਬੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲੀਆਂ 17-19 ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਰੱਬੀ-ਸਾਜਨਾ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ਐਤ ਦੂਜੇ ਕੁਝ ਬੁਰੇ ਤੇ ਮੂਰਖ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਲੀਲਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਖਲਨਾਇਕ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੀ ਵੰਗਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੀ ਗੁਪਤ, ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ-ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਨਿਰਮਲ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਪ ਉਸਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਦੰਭੀ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

21-25 ਪਉੜੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸਿਰਜਣਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਦੇ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਜੋ ਕੁਝ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਅਸੀਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕੇ ਜਾਂ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਮਲਾਂ ਅਧਾਰਤ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੋਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਪਿਛਲੇ ਅਮਲੇ ਦਾ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਕਰਕੇ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਅਤੇ ਬਿਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਕੇਂਦਰ (ਰੱਬੀ ਕਰਤਾਰਤਾ) ਤੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਠਾਈ ਤੋਂ ਇਕੱਤੀ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸੱਚੇ' ਯੋਗ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਗ ਭੌਤਿਕ ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਣ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਸਮਾਧੀ, ਜਤ, ਸਤ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਆਤਮ ਜਿੱਤ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਉਸ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਸਭ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ, ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਲਈ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਸੇਧ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਇਹ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਖ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਯੋਗ-ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੇਧ, ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

**ਪੰਜ ਖੰਡ:**

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਹੋਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸੇ ਸਚਿਆਰਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਸਚਖੰਡ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਪਉੜੀਆਂ 34-37 ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਉਨਤੀ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਫਰਜ਼ ਜਾਂ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਮੰਡਲ (ਧਰਮ-ਖੰਡ) ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਨਿਆਂਈ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮਸਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮੰਜਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਗਲੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ 'ਕਰਮੀ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਵੀਚਾਰੁ' ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤ ਕੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੱਤ-ਸਾਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਇਹੀ ਧਰਮ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਗਿਆਨ-ਮੰਡਲ (ਗਿਆਨ-ਖੰਡ) ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਸਾਜਨਾ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ, ਇਸਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਧਰਤੀ (ਜਿਸ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ) ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਜੀ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸੌਰ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰੱਬੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਜਾਂ ਸਾਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਤੇ ਉਪਜੇ ਨਿਰਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਣਗਿਣਤ ਹੋਰ ਧਰਤੀਆਂ, ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਅੱਗ ਅਤੇ ਵਜ਼ੂਦ ਹਨ ਜੋ ਉਸਨੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਗੁਣ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉੱਚ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਉਚ-ਗਿਆਨ, ਸਹਿਜ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਰੱਬੀ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਹੈਰਾਨਗੀ ਭਰੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਤੰਗਦਿਲੀ ਅਤੇ ਖੁਦ-ਗਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਉਸਰੇ ਦਿਗ-ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਦ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਵੇਸ।

ਕੇਤੇ ਸਿਧ ਬੁਧ ਨਾਥ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਦੇਵੀ ਵੇਸ।

ਕੇਤੇ ਦੇਵ ਦਾਨਵ, ਮੁਨਿ ਕੇਤੇ, ਕੇਤੇ ਰਤਨ ਸਮੁੰਦ।<sup>20</sup>

ਇਸ ਗਿਆਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ, ਰੱਬੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਦੁਆਰਾ ਤਰੰਗਿਦ ਅਤੇ ਅਚੰਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰੱਬੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਮੰਡਲ (ਸਰਮ ਖੰਡ) ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੂਜੇ-ਮੰਡਲ (ਗਿਆਨ ਖੰਡ) ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਲਗਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਵਲ ਸੇਧਤਾ ਹੈ। ਸਚਿਆਰਾ ਬਣਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰੱਬੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਸਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ, ਸਹਿਜ-ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਨਿਖਰਦੀ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਤਿਥੈ ਘਾੜਤਿ ਘੜੀਐ ਬਹੁਤੁ ਅਨੂਪੁ।

ਤਾ ਕੀਆ ਗੱਲਾਂ ਕਥੀਆ ਨਾ ਜਾਹਿ।<sup>21</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦੇ ਪਰਚੰਡਿ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਨੂਪ ਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਮੰਜਲ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੰਡਲ (ਕਰਮ ਖੰਡ) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਫਲਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮੰਗਣਹਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਖਰਕਾਰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:

ਨਾ ਓਹਿ ਮਰਹਿ ਨ ਠਾਗੇ ਜਾਹਿ

ਜਿਨ ਕੈ ਰਾਮੁ ਵਸੈ ਮਨਿ ਮਾਹਿ।<sup>22</sup>



ਆਖਰੀ ਪੜਾ ਸੱਚ ਦਾ ਮੰਡਲ (ਸੱਚ ਖੰਡ) ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰੱਬ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਸੱਚ-ਖੰਡ ਕੋਈ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੋਵੇਂ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ

ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ<sup>23</sup>

ਪਉੜੀ ਨੰਬਰ ਅਠੱਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪੰਜੇ-ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾਂਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਘਾੜਤ ਪ੍ਰਤਿ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦੀ ਭੱਠੀ ਹੈ। ਭੱਠੀ ਨੂੰ ਧੌਕਣੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਨਿਆਰਾ ਧੌਕਣੀ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਭੱਠੀ ਦੀ ਅੱਗ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਾਅ ਵਧਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਭੱਠੀ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਢਾਲਦਾ ਤੇ ਸੰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਥੌੜੇ ਤੇ ਅਹਿਰਨ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੇ ਜਤ ਨੂੰ ਭੱਠੀ ਤੇ ਧੀਰਜ ਨੂੰ ਸੁਨਿਆਰਾ, ਬੁਧਿ ਉਸਦਾ ਅਹਿਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹਥੌੜੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਜਤ ਦੀ ਭੱਠੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਭਉ ਦੀ ਧੌਕਣੀ ਨਾਲ ਹਵਾ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਹੁਕਮੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਉ (ਪ੍ਰੇਮ) ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਨੇ ਉਹ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਸੁਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਸੋਨੇ ਵਿਚ (ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ) ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹੀ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ

ਹੁਕਮ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਢਲਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਦਾ ਚਾਉ

ਸਿਰ ਧਰ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ।<sup>24</sup>

ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਡ ਲਈ ਥਾਂ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਤੇ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਆਦਿ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਦਾ ਖੇਲ ਖਿਡਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਧਰਤੀ (ਮਾਤਾ) ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ। ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾਉਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਖੇਡਣ ਵਸਤੂ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰੀਏ ਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਏ।

ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਚੰਭਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮਿੱਥਾਂ ਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਮੂਲਕ ਦੂਹਰੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ (ਭੌਤਿਕਤਾ ਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ) ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ

ਉਨਤੀ ਤੇ ਪੜਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਟੀਚੇ ਜਾਂ ਗੋਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ (ਸਚਿਆਰ ਪਦ) ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਧਰੁ-ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਚਿਆਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ-ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

## ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 1
2. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬਤਰਾ (ਸੰਪਾ.), ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ (ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਪੰਨਾ 3)
3. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 1
4. ਉਹੀ, ਪੰ. 1
5. ਸਾਹ ਪਾਤਿਸਾਹ ਸਿਰਿ ਖਸਮੁ ਤੂੰ-1 (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 72)
6. ਸੱਚੇ ਕੀ ਸਿਰਕਾਰ ਜੁਗ ਜੁਗ ਜਾਣੀਐ।  
ਹੁਕਮੁ ਮੰਨੇ ਸਿਰਦਾਰੁ ਦਰਿ ਦੀਬਾਣੀਐ।  
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 142)
7. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 4
8. ਉਹੀ, ਪੰ. 3
9. ਉਹੀ, ਪੰ. 3
10. ਉਹੀ, ਪੰ. 3
11. ਉਹੀ, ਪੰ. 4
12. ਉਹੀ, ਪੰ. 2
13. ਉਹੀ, ਪੰ. 5
14. ਉਹੀ, ਪੰ. 6
15. Jean-Francois Lytar Lyotord, *The Postmodern Condition A Report on Knowledge*, p. 9

16. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 2
17. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 4
18. ਉਹੀ, ਪੰ. 2
19. ਉਹੀ, ਪੰ. 2
20. ਉਹੀ, ਪੰ. 7
21. ਉਹੀ, ਪੰ. 8
22. ਉਹੀ, ਪੰ. 8
23. ਉਹੀ, ਪੰ. 8
24. ਉਹੀ, ਪੰ. 8

# ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

## ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਥਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਤਿਆਗੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਰਥੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਾ-ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਿੱਜਵਾਦੀ ਉੱਦਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਧ-ਗੋਸਟਿ ਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂ-ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਆਗੂ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰ/ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਤੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਭਿੱਜ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਾਥ, ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਸਿਧ ਇਸ ਰੁਚੀ ਤੋਂ

ਉਲਟ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਦੇ ਬਲ-ਬੂਟੇ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖੋਖਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ Editah Wyszogrod ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Saints and Post Modernism ਵਿਚ ਅਸਲ ਸੰਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਈ ਆਮ ਪੂਰਵ-ਅਨੁਮਾਨੀ ਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।<sup>੧</sup>

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ, ਨਾਥ ਜਾਂ ਜੋਗੀ, ਸੰਤੀ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਜ-ਵਾਦੀ ਅਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਵੈ-ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਵੀਕਾਰਤ ਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਜ-ਵਾਦੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਵੈ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਵੈ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸਵੈ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।<sup>੧</sup>

ਸਨਾਤਨੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਪੱਸਿਆ, ਤਿਆਗ, ਮੱਠਵਾਦ, ਭਿਕਸ਼ੂਪਣਾ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾ ਉੱਤੇ



ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।<sup>5</sup>

ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਲ 73 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੋਸ਼ਟਿ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ/ਨਾਥਾਂ/ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਿਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇਖ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਯੋਗ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਭੰਡੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਥਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਸਮ, ਖੱਪਰ, ਮੁੰਦਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।<sup>6</sup> ਜਪੁਜੀ<sup>7</sup> ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੋਗੀ ਦੀ ਮੁੰਦਰਾਂ, ਲੋਈ, ਬਿਭੂਤ, ਖਿੰਬਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉੱਚ-ਅਧਿਆਤਮਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਭੇਖ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਕੇਂਦਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਚ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ ਜੁੜਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਜਿਹੀ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਸਮਝ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਸੰਵਾਦਕਤਾ, ਬਹੁ-ਸੁਰੇਪਣ ਅਤੇ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਚਿਹਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਥਲੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਸਿਧ-ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਸੰਵਾਦੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚਲੀ ਸੰਵਾਦੀ-ਸੁਰ ਭੌਤਿਕੀ ਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਇਕਾਲਕੀ ਅਤੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਬਾਦਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਦੂਹਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧ-ਮੱਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰ, ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਪਰਾ-ਸਮਾਜਿਕ (ਪਾਰਲੌਕਿਕ) ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਲੇਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਮੁਨਾਸਬ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਐਪੀਲੋਗ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਫਿਲਾਸਫਰ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਚਿਹਨੀਕੀ

ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਝ (ਹਉਮੈ) ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।<sup>8</sup>

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਸਿਧ, ਨਾਥ, ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਾਦੀ-ਸੁਰ ਵੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਝ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਵਰਾਤਰੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਗਏ। ਨਾਥ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਪੁਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

ਖਾਦੀ ਖੁਣਸ ਜੋਗੀਸਰਾ ਗੋਸਟਿ ਕਰਨ ਸਭੇ ਉਠਿ ਆਈ।<sup>9</sup>

ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦਸ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ-ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਰਾਹ ਯੋਗ-ਮੱਤ ਤੋਂ ਅਤਿ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗੀਆਂ/ਨਾਥਾਂ/ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਹਿਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਛੇ ਗਏ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਹਨ।

ਕਵਨ ਤੁਮੈ ਕਿਆ ਨਾਉ ਤੁਮਾਰਾ

ਕਉਨੁ ਮਾਰਗੁ ਕਉਨੁ ਸੁਆਓ॥

ਸਾਚੁ ਕਹਉ, ਅਰਦਾਸਿ ਹਮਾਰੀ ਸੰਤ ਜਨਾ ਬਲ ਜਾਓ।

ਕਹੁ ਬੈਸਹੁ ਕਹ ਰਹੀਐ ਬਾਲੈ ਕਹ ਆਵਹੁ ਕਹ ਜਾਹੋ।

ਨਾਨਕ ਬੋਲੈ ਸੁਣ ਬੈਰਾਗੀ ਕਿਆ ਤੁਮਾਰਾ ਰਾਹੋ।<sup>10</sup>

ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ? ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਤੁਹਾਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ? ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਹੋ? ਤੇਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗ ਕੀ ਹੈ?

ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਪਿਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੂਝ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ 'ਹਉਮੈ' ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇਤਨੇ ਠਰੰਮੇ ਤੇ ਸਹਿਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਝਲਕਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਘਟਿ ਘਟਿ ਬੈਸਿ ਨਿਰੰਤਰਿ ਰਹੀਐ ਚਾਲਹਿ ਸਹਿਗੁਰੂ ਭਾਏ।

ਸਹਜੋ ਆਏ, ਹੁਕਮ ਸਿਧਾਏ, ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਰਜਾਏ।

ਆਸਣਿ ਬੈਸਣਿ ਥਿਰ ਨਰਾਇਣ ਐਸੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਏ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝੈ ਆਪ ਪਛਾਣੈ ਸਚੋ ਸਚ ਸਮਾਏ॥<sup>11</sup>

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲ ਕੇ ਸਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਰਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿ ਸਕੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਜੀਵ (ਘਟਿ ਘਟਿ) ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਆ ਗਏ ਹਾਂ। ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਨਰਾਇਣ ਸਦੀਵੀ ਆਸਣ ਵਾਲਾ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਤ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਹਿਜ-ਉੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕਾਂਤਕ-ਜੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲ ਮਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਜਾ ਕੇ ਭਟਕਣ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਸਨ।

ਨਾਥ/ਜੋਗੀ/ਸਿਧ, ਅਜਿਹੇ ਸਹਿਜ-ਉੱਤਰ ਸੁਣਕੇ ਹੋਰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਿੰਤਨਮਈ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦੇ ਹਨ:

ਦੁਨੀਆਂ-ਸਾਗਰ ਦੁਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।<sup>12</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਚਲੇ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ-ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ:

ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। ਆਪੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ -  
ਦੁਨੀਆਂ ਦੁਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਪੁਛਦੇ ਹੋ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ  
ਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।<sup>13</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਝਟ-ਪਟ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਨਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹੇ ਸਿਧੋ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਹੋ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤਿਆਗੀ ਬਣੀਏ। ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਨਾਮ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਸਰਾ ਬਣੇ ਤਾਂ ਇਹ ਚੰਚਲ ਮਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।<sup>14</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ-ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਦਾ ਹੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੰਵਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੋਰਖ ਦਾ ਚੇਲਾ ਲੋਹਾਰੀਆ, ਯੋਗ ਮੱਤ ਨੂੰ ਉਤਮ ਦਸਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਦੇ ਕਰਤਵ ਦਸਦਾ ਹੈ:

ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਰਹਿਰਿ ਨਿਰਾਲੇ ਰੂਪਿ ਬਿਰਖਿ ਉਦਿਆਨੇ।

ਕੰਦ ਮੂਲੁ ਅਹਾਰੋ ਖਾਈਐ ਅਉਧੂ ਬੋਲੈ ਗਿਆਨੇ।

ਤੀਰਥ ਨਾਈਐ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਾਈਐ ਮੈਲੁ ਨ ਲਾਗੈ ਕਾਈ।

ਗੋਰਖ ਪੂਤੁ ਲੋਹਾਰੀਆ ਬੋਲੈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ।<sup>15</sup>

ਉਹ (ਜੋਗੀ/ਨਾਥ) ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੂਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਝੱਟ ਟਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਰਥਾਂ

ਤੇ ਇਸਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁਖ-ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣਾ ਉਤਰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਭਵਿੱਖ ਮੁਖਤਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ:

ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਨੀਂਦ ਨ ਆਵੈ ਪਰ ਘਰਿ ਚਿਤੁ ਨ ਡੋਲਾਈ।

ਬਿਨ ਨਾਵੈ ਮਨੁ ਟੇਕ ਨ ਟਿਕਈ ਨਾਨਕ ਭੂਖ ਨ ਜਾਈ।

ਹਾਟੁ ਪਟਣੁ ਘਰੁ ਗੁਰੁ ਦਿਖਾਇਆ ਸਹਜੇ ਸਚੁ ਵਪਾਰੋ।

ਖੰਡਿਤ ਨਿਦ੍ਰਾ ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਨਾਨਕ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੋ।<sup>16</sup>

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਦਿਆਂ ਆਤਮ-ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਗੁਫਲਤ ਨਾ ਕਰੋ। ਪਰਾਏ ਧਨ ਅਤੇ ਪਰ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਲ ਚਿਤ ਨਾ ਡੁਲਾਓ। ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਤੋਂ ਮਨ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ, ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੱਚ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੌਣਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣਾ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਤੱਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ, ਫਲ-ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮ ਮਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਥ/ਜੋਗੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ (ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ:

ਦਰਸਨ ਭੇਖ ਕਰਹੁ ਜੋਗਿੰਦ੍ਰਾ, ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਝੋਲੀ ਖਿੰਥਾ।

ਬਾਹਰ ਅੰਤਰਿ ਏਕੁ ਸਰੇਵਹੁ ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਇਕ ਪੰਥਾ

ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਨੁ ਸਮਝਾਈਐ ਪੁਰਖਾ, ਬਹੁੜਿ ਚੋਟ ਨਾ ਖਾਈਐ।

ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝੈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ।<sup>17</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਅੰਤਰਿ ਸਬਦੁ ਨਿਰੰਤਰ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਹਉਮੈ ਮਮਤਾ ਦੂਰਿ ਕਰੀ।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਹੰਕਾਰ ਨਿਵਾਰੈ, ਗੁਰ ਕੈ ਸ਼ਬਦ ਸੁ ਸਮਝ ਪਰੀ।

ਖਿੰਥਾ ਝੋਲੀ ਭਰਪੁਰਿ ਰਹਿਆ ਨਾਨਕ ਤਾਰੈ ਏਕੁ ਹਰੀ।

ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਚੀ ਨਾਈ ਪੁਰਖੈ ਗੁਰ ਕੀ ਬਾਤ ਖਰੀ।<sup>18</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕਤਾ ਵਲ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸਥਾਈ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਭ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੋ। ਉਸ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦੀ ਗੋਦੜੀ ਤੇ ਝੋਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸਨੂੰ ਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ



ਮਾਰਗ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਸਮਝ ਲਏ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ/ਮਾਲਿਕ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸੱਚਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਵੇ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ, ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਨੈਤਿਕ-ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ, ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *The Wings of the Dove* ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਿ ਉਦਾਰਤਾ ਭਰੇ ਸੰਤ-ਸੁਭਾਵੀ ਕੰਮ, ਕਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ-ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।<sup>19</sup> ਦੇ ਸਮਭਾਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਇ ਉਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵੇਖੋ:

ਆਦਿ ਕਉ ਕਵਨੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਥੀਅਲੇ ਸੁੰਨ ਕਹਾ ਘਰ ਵਾਸੋ।

ਗਿਆਨ ਕੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਕਵਨ ਕਥੀਅਲੇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਕਵਨ ਨਿਵਾਸੋ।<sup>20</sup>

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਿਥੇ ਸੀ? ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਹੜੀ ਮੁਦਰਾ ਜਾਂ ਸੰਜਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ? ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਕੌਣ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਆਦਿ ਕਉ ਬਿਸਮਾਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਥੀਅਲੇ ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਸੁ ਲੀਆ।

ਅਕਲਪਤ ਮੁਦ੍ਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਬਚਾਰੀਆਲੇ ਘਟਿ ਘਟਿ

ਸਾਚਾ ਸਰਬ ਜੀਆ।<sup>21</sup>

ਜਗਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਇਹੋ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਅਸੀਮਤ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਉਸਰਿਆ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੱਚ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀਆਂ<sup>22</sup> ਅਨੁਸਾਰ, “‘ਸੱਚ’ ਪਰਿਪੇਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਪੇਖ, ਸਮਾਜਿਕ, ਅੰਤਰ-ਬਦਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਗੌਣ-ਉਪਜ (By product) ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਦੂਰਬੀਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ, ਸਾਧਾਰਣਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ‘ਬਾਹਰ ਦਿਸਦਾ’ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਨਿਰੀਖਿਅਕ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣਯੋਗ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।” ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਜੋਗੀਆਂ/ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਜੋਗ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਨਾਥ/ਜੋਗੀ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠਕ/ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਜੋਗ-ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਿਜ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਸਹਿਜ-ਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ

ਪਾਠਕ/ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਜ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧ-ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਥ/ਜੋਗੀ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ, ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੋਗ ਸੰਸਾਰ (ਜੋਗੀ ਤਬਕਿਆਂ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਜੋਗੀ ਸਾਂਖਯ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।<sup>23</sup> ਜੋਗੀ ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਕਹਾ ਤੇ ਆਵੈ ਕਹਾ ਇਹੁ ਜਾਵੈ ਕਹਾ ਇਹੁ ਰਹੈ ਸਮਾਈ।

ਏਸੁ ਸਬਦ ਕਉ ਜੋ ਅਰਥਾਵੈ ਤਿਸ ਗੁਰ ਤਿਲੁ ਨਾ ਤਮਾਈ।

ਕਿਉ ਤਤੈ ਅਵਿਗਤੈ ਪਾਵੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਗੈ ਪਿਆਰੇ।

ਆਪੇ ਸੁਰਤਾ ਆਪੇ ਬਕਤਾ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬੀਚਾਰੇ।<sup>24</sup>

ਇਹ ਜੀਵ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਚਨ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਦਸੇ ਉਹ ਤਿਸ਼ਨਾ-ਰਹਿਤ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ? ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਜੇ? ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹੈ ਆਪ ਹੀ ਜਾਨਣਹਾਰ ਹੈ। ਹੇ ਨਾਨਕ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੋ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ, ਤਰਕਮਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਉੱਤਰ:

ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਵੈ ਹੁਕਮੇ ਰਹੈ ਸਮਾਈ

ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਸਾਚੁ ਕਮਾਵੈ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਸਬਦੇ ਪਾਈ।<sup>25</sup>

ਅਰਥਾਤ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇ ਮਿਣਤੀ ਦਾ

ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖਿਆਲ ਜੋ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੈ ਉਹ 'ਸੁੰਨ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੁੰਨ ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀ, ਹਿਰਦਾ ਸੰਘ ਦੀ ਮੋਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਰੰਧ੍ਰ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।<sup>26</sup> ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਪਉੜੀ 51-52 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਆਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ' ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ ਫੁਰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ (ਜੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ) ਵਿਚ ਕਥਨ ਹੈ:

ਅੰਤਰਿ ਸੁੰਨੰ ਬਾਹਰਿ ਸੁੰਨੰ ਤਿਭਵਣ ਸੁੰਨਮ ਸੁੰਨੰ।

ਚਉਥੇ ਸੁੰਨੈ ਜੋ ਨਰ ਜਾਵੈ ਤਾ ਕਉ ਪਾਪੁ ਨਾ ਪੁੰਨੰ।

ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੁੰਨੰ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਉ।

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਉ।<sup>27</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹੋ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸੁੰਨ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਵੀ ਸੁੰਨ ਹੈ। ਤਿੰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਹੀ ਸੁੰਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਤੁਰੀਯਾ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਘਟਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੀ ਸੁੰਨ ਦਾ ਭੇਦ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ:

ਜੋ ਜਨੁ ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਤਾ।

ਨਾਨਕ ਸੇਈ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ।<sup>28</sup>

ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਧਾਤਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੁੰਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਸੁੰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਕੁਤੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਨਕੁਤੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:

“ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਆਸ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਨਵੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਝਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਖਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ।”<sup>29</sup> ਗੁਰੂ ਨਾਲਕ ਦੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਬਾਦਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਖਿਆਵਾਂ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੋਗੀਆਂ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ:

ਸੁੰਨੋ ਸੁੰਨ ਕਹੈ ਸਭੁ ਕੋਈ। ਅਨਹਤੁ ਸੁੰਨੁ ਕਹਾ ਤੇ ਹੋਈ।

ਅਨਹਤੁ ਸੁੰਨਿ ਰਤੇ ਸੇ ਕੈਸੇ, ਜਿਸਤੇ ਉਪਜੇ ਤਿਸਹੀ ਜੈਸੇ।<sup>30</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੱਠ-ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਦੇ ਅਨਹਤ-ਚਕ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਗਾਂਹਾਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੰਨਯ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਸੁੱਧੀ ਚਕ੍ਰ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ, ਵਿਸੁੰਨ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਅਤੀ-ਸੁੰਨਯ ਵਿਚ ਪੁਜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭੇਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ, ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਗਿਆ ਚਕ੍ਰ ਲੰਘ ਕੇ ਰੁਦ੍ਰ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨਦੇ

ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਢੋਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇਵ-ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਅਪੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀਣਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਘ ਵਿਚ ਅਤੀ-ਸੂਨਯ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਹਾਂਸੂਨਯ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚਿਤ ਧੇਯ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਸੰਘਾਰ ਕਰਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।<sup>31</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹਿਰਦੇ ਸੰਘ ਅਤੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੂਨਯ, ਅਤੀ-ਸੂਨਯ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਸੂਨਯ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਦਸਦੇ ਹੋ, ਨਾਲੇ ਉਥੇ ਅਨਹਤ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਸੂਨਯ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਦਸਦੇ ਹਨ:

ੳਇ ਜਨਮਿ ਨ ਮਰਹਿ ਨ ਆਵਹਿ ਜਾਹਿ।

ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਨੁ ਸਮਝਾਹਿ।<sup>32</sup>

ਜੋ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸਦਾ ਅਗਿਆਨ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਾ ਜੰਮਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਮਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਵਾਗਮਨ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ-ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਾਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਾਥ/ਜੋਗੀ/ਸਿੱਧ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਇਕਾਂਤਮਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਯੋਗ-ਸਾਧਨ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ:

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ, ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ।

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਵਖਾਣੇ।

ਰਹਿ ਇਕਾਂਤ ਏਕੋ ਮਨ ਵਸਿਆ ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੋ।

ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਦੇਖ ਦਿਖਾਏ ਨਾਨਕ ਤਾਕਾ ਦਾਸੋ।<sup>33</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਕਮਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਕਮਲ ਤੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਧੰਧਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵਸ ਜਾਵੇ ਉਹ ਇਕਾਂਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਗੋਚਰਤਾ (ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ) ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾ ਸਕੇ ਨਾਨਕ ਉਸਦਾ ਦਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ/ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੋਗੀ ਹੋਰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ:-

ਸੁ ਸਬਦ ਕਾ ਕਹਾ ਵਾਸੁ ਕਥੀਅਲੇ ਜਿਤੁ ਤਰੀਐ ਭਵਜਲੁ ਸੰਸਾਰੋ।

ਤੈ ਸਤ ਅੰਗੁਲ ਵਾਈ ਕਹੀਐ ਤਿਸੁ ਕਹੁ ਕਵਨੁ ਅਧਾਰੋ।

ਬੋਲੈ ਖੇਲੈ ਅਸਥਿਰੁ ਹੋਵੈ ਕਿਉ ਕਰ ਅਲਪੁ ਲਖਾਏ।<sup>4</sup>

ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ ਜੋੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਤਰ ਜਾਈਏ, ਕਿਥੇ ਵਾਸਾ ਹੈ? ਦਸ ਉਂਗਲ ਸਵਾਸ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੱਸੋ ਉਸਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?

ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਇਧਰ ਉਧਰ ਖੇਲਦਾ ਹੈ (ਭਟਕਦਾ ਹੈ) ਉਹ ਮਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕ ਜਾਏ ਤੇ ਅਲਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਏ?

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ-ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ  
ਇਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸੁ ਸਬਦ ਕਉ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸ ਅਲਖੰ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹਿ ਸੋਈ।

ਪਵਨ ਕਾ ਵਾਸਾ ਸੁੰਨ ਨਿਵਾਸਾ ਅਕਲ ਕਲਾ ਧਰ ਸੋਈ।

ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸਬਦੁ ਘਟਿ ਮਹਿ ਵਸੈ ਵਿਚਹੁ ਭਰਮੁ ਗਵਾਏ।

ਤਨੁ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਨਿਰਮਲ ਬਾਣੀ ਨਾਮੋ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ।

ਸ਼ਬਦਿ ਗੁਰੂ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਇਤ ਉਤ ਏਕੋ ਜਾਣੈ।

ਚਿਹਨੁ ਵਰਨੁ ਨਹੀਂ ਛਾਇਆ ਮਾਇਆ ਨਾਨਕੁ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣੈ।<sup>35</sup>

ਉਹ ਸ਼ਬਦ (ਨਿਰੰਤਰ) ਬਿਨਾਂ ਵਿੱਥ ਤੋਂ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਲਖਿਆ  
ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਜਿਧਰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਉਹੋ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਵਾ ਹਰ ਥਾਂ ਭਰਪੂਰ (ਮੌਜੂਦ) ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ  
ਮੌਜੂਦਗੀ) ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ (ਨਾਮ) ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ  
ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ (ਨਾਮ) ਮਨ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨ  
ਤੇ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੁਝ ਕੇ, ਇਥੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਇਕੋ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ  
ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਨਾ ਰੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ  
ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ (ਨਾਮ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਨਾਨਕ) ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰਤ ਥਾਂ ਲੈ  
ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਰਨ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਉਕਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ



ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਮਲਦਾਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੁਆਰੇ ਸਿਰਜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਮਲਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਉਠਦੇ ਹਨ:

ਕਵਣੁ ਮੂਲੁ ਕਵਣ ਮਤਿ ਵੇਲਾ,  
ਤੇਰਾ ਕਵਣ ਗੁਰੂ ਜਿਸ ਦਾ ਤੂ ਚੇਲਾ।  
ਕਵਣ ਕਥਾ ਲੇ ਰਹਹੁ ਨਿਰਾਲੇ।  
ਬੋਲੈ ਨਾਨਕ ਸੁਣਹੁ ਤੁਮ ਬਾਲੇ।  
ਏਸ ਕਥਾ ਕਾ ਦੇਇ ਬੀਚਾਰੁ।  
ਭਵਜਲੁ ਸਬਦਿ ਲੰਘਾਵਣਹਾਰ।<sup>6</sup>

ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿੱਥੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਕਿਹੜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਤੁਸੀਂ ਚੇਲੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਕੇ, ਜਗਤ ਤੋਂ ਅਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ?

ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਹਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿਓ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਰਕਮਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ।  
ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ।  
ਅਕਥ ਕਥਾ ਲੇ ਰਹਉ ਨਿਰਾਲਾ।  
ਨਾਨਕ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ।

ਏਕ ਸ਼ਬਦੁ ਜਿਤੁ ਕਥਾ ਵਿਚਾਰੀ

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰੀ।<sup>37</sup>

ਸਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਦੱਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਸੁਰਤਿ ਟਿਕਾਈ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਚੇਲਾ ਹਾਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਗੋਪਾਲ) ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਨਾਮ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਉਸਦੀ ਹਉਮੈ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ।

ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ/ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਫੀ ਜਟਿਲ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਸ ਬੌਧਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਧਾਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਤਨੇ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਤਰਕਮਈ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਧਾਂ/ਨਾਥਾਂ/ਜੋਗੀਆਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੜ ਲਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜੋ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਅਨੁਭਵ ਅਧਾਰਤ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ ਸੋਚ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਜੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਨਿਰਪੇਖ ਜਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਥਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ

ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ  
ਵਾਪਰਿਆ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।<sup>38</sup>

ਸਿੱਧਾਂ/ਨਾਥਾਂ/ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਭੇਖ ਦਾ ਖਟਿਆ ਜਾਂ ਰਿਧੀਆਂ, ਸਿਧੀਆਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖਟਿਆ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਲੋਕ ਹਿਤਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਰਾਹ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨੁਭਵੀ ਪਰਮਾਰਥਕ-ਗਿਆਨ (ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀਆਂ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ (ਨਾਥਾਂ/ਜੋਗੀਆਂ - ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਗੁਰੂ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਆਦਿ) ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗਲਬਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੋਚ ਨੇ ਅਮਲੀ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ/ਨਾਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ, ਨਾਨਕ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਅਤਿ ਡੂੰਘੀ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ, ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਾਰਨਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਦੀ ਸੋਚ) ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਭਵਿੱਖਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤਹਿਤ/ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਸਹਾਰੇ 'ਹਉਮੈ' ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

‘ਸ਼ਬਦ’ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਸੱਚ’ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਪਿ। ਅਰਥਾਤ ਸਰਗੁਣ-ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਸਤੀ (ਸ਼ਬਦ) ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹਉਮੈਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਜੋਗੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਹਿਰਦੇ-ਰੂਪੀ ਕੰਵਲ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਦੇ ਹਨ:

ਜਾ ਇਹੁ ਹਿਰਦਾ ਦੇਹ ਨ ਹੋਤੀ ਤਉ ਮਨ ਕੈਠੇ ਰਹਤਾ।  
 ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਅਸਬੰਭੁ ਨ ਹੋਤੇ ਤਾ ਪਵਨੁ ਕਵਨ ਘਰਿ ਸਹਤਾ  
 ਰੂਪ ਨ ਹੋਤੇ ਰੇਖ ਨ ਕਾਈ ਤਾ ਸਬਦਿ ਕਹਾ ਲਿਵ ਲਾਈ।  
 ਰਕਤੁ ਬਿੰਦੁ ਕੀ ਮੜੀ ਨ ਹੋਤੀ ਮਿਤਿ ਕੀਮਤਿ ਨਹੀਂ ਪਾਈ  
 ਵਰਨੁ ਭੇਖੁ ਅਸਰੂਪੁ ਨ ਜਾਪੀ ਕਿਉ ਕਰਿ ਜਾਪਸਿ ਸਾਚਾ।<sup>39</sup>

ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਮਨ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਿਥੇ ਸੀ?

ਜੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਕਮਲ ਦੀ ਰੋਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਵਾਸ ਕਿੱਥੇ ਟਿਕਦੇ ? ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਰੂਪ ਹੈ ਨਾ ਰੇਖ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਲਿਵ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੇ? ਜੇ ਸਰੀਰ (ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ) ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮਾਪ ਹੋ ਸਕਣਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਿਸਦਾ ਨਾ ਰੰਗ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ?

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਿਛਲੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਇਬ ਤਬ ਸਾਚੋ ਸਾਚਾ।<sup>40</sup>

ਨਾਮ (ਸ਼ਬਦ) ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਜੋ ਹਨ, ਉਹ ਬੈਰਾਗੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਥੇ-ਉਥੇ ਉਸ ਸੱਚੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਛੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਹਿਜ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ: !

ਹਿਰਦਾ ਦੇਹ ਨ ਹੋਤੀ ਅਉਧੁ ਤਉ ਮਨੁ ਸੁੰਨਿ ਰਹੈ ਬੈਰਾਗੀ।  
 ਨਾਭਿ ਕਮਲੁ ਅਸਬੰਭੁ ਨ ਹੋਤੋ ਤ ਨਿਜ ਘਰਿ ਬਸਤਉ ਪਵਨ ਅਨਰਾਗੀ।  
 ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ਜਾਤਿ ਨ ਹੋਤੀ ਤਉ ਅਕੁਲੀਣਿ ਰਹਤਉ ਸ਼ਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰ।  
 ਗਉਨੁ ਗਗਨੁ ਤਬਹਿ ਨ ਹੋਤਉ ਤਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਆਪੇ ਨਿਰੰਕਾਰ।  
 ਵਹਨੁ ਭੇਖੁ ਅਸਰੂਪੁ ਸੁ ਏਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਡਾਣੀ।<sup>41</sup>

ਜਦੋਂ ਹਿਰਦਾ (ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਘਰ) ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਬੇਲਾਗ ਮਨ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਸੁੰਨ) ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਧੁਨੀ ਦੇ ਕਮਲ ਦੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ (ਪਵਨ) ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ, ਆਪਣੇ ਤੱਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਵਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਪਰਮਾਤਮਾ (ਅਨੁਲੀਣਿ -ਕੁਲ ਰਹਿਤ) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਅਕਾਰ ਰਹਿਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਰਣ, ਭੇਖ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਇਕੋ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ (ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ) ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਉਸ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਸੁੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਸਿੱਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਮੈਂ (self) ਜਾਂ ਹਊਮੈ ਝਲਕਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੁਧੀਮਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਵਾਬ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ

ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ 'ਮੈਂ' (self) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੈਂ (ਨਿੱਜ) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਡੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ-ਵਿਚਾਰ-ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਬੁਧੀਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਮਰੂਪਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।<sup>42</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ:

ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਦੁਖਿ ਬਿਨਸਿ ਜਾਈ।<sup>43</sup>

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ:

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ ਨਾਮਿ

ਵਿਸਰਿਐ ਦੁਖੁ ਪਾਈ।<sup>44</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਹਰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਆਪਣੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ

ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਵੀਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਕਸ ਸਦੀਵੀ ਅਕਸ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸਿੱਧ-ਗੋਸਟਿ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

## ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਿਧ ਛਿਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀ ਕਉਣ ਜਗਤਿ ਕਉ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਾ  
**ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰਾਂ, ਪੰ. 8**
2. ਕੇਤੀਆਂ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਮੇਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਧੂ ਉਪਦੇਸ  
**ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 7**
3. Editch Wyschogrod, *Saints and Post Modern*, p. 60
4. ਮੰਨੈ ਤਰੈ ਤਾਰੈ ਗੁਰ ਸਿੱਖ, **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 3**
5. ਜੋਗੁ ਨ ਬਾਹਰਿ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਜੋਗੁ ਨ ਤਾੜੀ ਲਾਈਐ।  
ਜੋਗੁ ਨ ਦੇਸ ਦਿਸੰਤਰ ਭਵਿਐ ਜੋਗੁ ਨ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ  
**ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 730**
6. ਜਗੁ ਪਰਬੋਧਹਿ ਮੜੀ ਵਧਾਵਹਿ।  
ਆਸਣੁ ਤਿਆਗ ਕਾਹੇ ਸਚੁ ਪਾਵਹਿ  
ਨਾ ਅਉਧੁਤੀ ਨਾ ਸੰਸਾਰੀ।  
**ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 930**
7. ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕਰੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤ।  
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤੁ।  
**ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 6**
8. "The basic idea of Postmodern thought are not new for centuries  
Philosophers have been individual by discovering the symbolic  
convironment,and spiritual teachers have been insructing their



followers in the path of liberation from the self - Encouraging them to reconstruct identity."

Walter Truett Anderson (Edited), *The Fontana Post Modernism Reader*, p. 218

9. ਡਾ. ਗੁਰਮਨ ਕੌਰ ਜੰਗੀ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰ. 6
10. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 938
11. ਉਹੀ, ਪੰ. 938
12. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 938
13. ਉਹੀ, ਪੰ. 938
14. ਉਹੀ, ਪੰ. 938
15. ਉਹੀ, ਪੰ. 938
16. ਉਹੀ, ਪੰ. 939
17. ਉਹੀ, ਪੰ. 030
18. ਉਹੀ, ਪੰ. 939
19. "Saintly acts of generosity may restore a kind of moral equilibrium to moral interaction by generating selflessness in others who were previously motivated by self interest."  
Adita Wyschogrod, *Saints and Post Modernism*, p. 59
20. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 940
21. ਉਹੀ, ਪੰ. 940
22. "Truth" is a matter of perspective, and perspectives are a by product of social interchange or "discourse". One's language about the world operates as the lens that construes that world into

something not simply "out there". It is an interactive process. The "observer" and "observed" are in constant dialogue;"

Walter Truett Anderson (Edited) *The Fontana Post Modern Reader*, , p. 159

23. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਇਕ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973, ਪੰ. 15
24. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰ. 940
25. ਉਹੀ, ਪੰ. 940
26. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਇਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰ. 16
27. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰ. 943
28. ਉਹੀ, ਪੰ. 943
29. "Postmodernity, asks the sdaintist to gain this cultural discouse, hoping that it will yield new inssights and novel inerpretations."  
Walter Truett Anderson (Edited), *The Fontana Post Modernism Reader* p. 159
30. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰ. 943
31. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, *ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਇਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰ. 17
32. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰ. 943
33. ਉਹੀ, ਪੰ. 938
34. ਉਹੀ, ਪੰ. 944
35. ਉਹੀ, ਪੰ. 944
36. ਉਹੀ, ਪੰ. 944
37. ਉਹੀ, ਪੰ. 943

38. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ, ਪੰ. 9
39. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 945
40. ਉਹੀ, ਪੰ. 945
41. ਉਹੀ, ਪੰ. 945
42. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 946
43. "The concept of the self is not only close to the core of our personal belief, it also approaches the one the secret heart- of Post Modernism thought. It is the point at which it becomes most apparent that there is a very strong similarity between the ideas of postmodernism intellectuals and those that have been running through spiritual teachings for contracts."  
Walter Truett Anderson (edt.), *The Fontana Post Modernism*, p.218
44. ਉਹੀ, ਪੰ. 946
45. ਉਹੀ, ਪੰ. 946

# ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

## ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਬਾਰਾਮਾਹੇ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ' ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਬਾਰਾਮਾਹ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ/ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ? ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ-ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਸਵਾਰਥ ਹਿਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਗਲਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤੀ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਖਾਸ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸੂਰਜ-ਦੇਵਤੇ ਖੁਸ਼ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੱਥ, ਵਾਰ, ਘੜੀ ਜਾਂ ਮਹੀਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਿਨ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਮਹੂਰਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਸਦਕਾ ਉਸਦੀ ਯਾਦ

ਮਨ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬੇ ਦਸ ਮਾਹ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਭਲੇ।

ਘੜੀ ਮੂਰਤ ਪਲ ਸਾਰੇ ਆਏ ਸਹਿਜ ਮਿਲੇ।'

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਬਾਰਾਮਾਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਸਾਧਨ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 17 ਛੰਤ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਬਾਰਾਂ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਰਹੋਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਤਲੇ ਛੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਰਾਮਾਹ ਵਿਚਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਤਿੱਥ, ਵਾਰ, ਘੜੀ ਜਾਂ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਮਹੂਰਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਿੱਥ ਜਾਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਭੂਤ ਨਾਲ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਣ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੂਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਤੀਤਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਹਰੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕਤਾ ਵਾਲੇ ਲੱਛਣ, ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਓ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਬਾਰੇ ਚੌੜੀ-ਚੋਣ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸਦੇ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ

ਭਿੰਨਰੂਪਤਾ ਸਾਡੀ ਬਹੁ-ਤੱਤਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪਕੜਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਐਪੀ ਲੋਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਫਿਲਾਸਫਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਉਮੈ (ਨਿੱਜ) ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਮੁੜ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।<sup>੧</sup>

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਨਵਾਂ-ਚੰਨ (ਦੂਜ ਦਾ ਚੰਨ) ਪੂਰਨਮਾਸੀ, ਸੰਗਰਾਂਦ ਅਤੇ ਇਕਾਦਸੀ, ਅਸਟਮੀ (ਅਠਿਓ) ਜਾਂ ਦਸਵੀਂ ਆਦਿ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਗੋਂ ਸਭ ਦਿਨ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਵਾਂਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ 'ਤਾਕਤ ਦੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜੀ' ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ: ਤਾਕਤ ਕੀ ਹੈ? ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ (ਤਾਕਤ) ਕਿਵੇਂ ਅਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਠੀਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ।<sup>੨</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ (ਬਲ) ਸੱਚ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਫੂਕੋ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਕੱਲਾ ਦਮਨ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੱਚ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਤਰਕ ਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿੰਦਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਰਕ ਆਧਾਰਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਤਾਕਤਮਈ ਤੇ ਬਲਮਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੱਚਮਈ-ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਸਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹਾਂ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਮਹਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੋਲੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਬਿਰਹਣ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਲੋਚਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਲੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਵਸਲ ਦੁਆਰਾ ਬਿਰਹਣ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਬਿਰਹੋਂ, ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਸੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ



ਰੰਗ ਦੀ ਪਾਣ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਰੂਪੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਹੂਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰਾਮਾਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤਰਣ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਿਰਹੋਂ-ਕੁੰਠੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਬਾਰਾਮਾਹ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਸੰਜੋਗ ਵਲ ਸਫਰ ਹੈ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਲ ਸਫਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਤਬ ਸੰਗਤਿ ਲਗੀ ਸਬਦੁ ਗਾਵਣਿ ਅਲਾਹਣੀਆਂ।

ਤਬ ਬਾਬਾ ਬਿਸਮਾਦ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਤਿਤੁ

ਮਹਿਲ ਹੁਕਮੁ ਹੋਇਆ, ਰਾਗ-ਤੁਖਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਬਾਬਾ

ਬੋਲਿਆ ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਰਾਤਿ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੋਆ,

ਚਲਾਣੇ ਕੈ ਵਖਤਿ।

ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਇਹ ਯਾਦ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਬਚਪਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਦਿਆਂ ਕੜਕਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਕਿਧਰੇ ਲੰਮੇ ਪਿਆਂ, ‘ਟੀਡੂ ਲੈ ਮੰਝ ਬਾਰ’ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਮਗਰੋਂ

ਚੇਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ 'ਬਾਰ' ਵਿਚ ਵਣ ਦਾ ਰੁੱਖ ਫੁਲਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਘਾਹ ਨੇ ਬੁੰਬਲ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਨੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਿਰਤਾਤਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੋ ਲੱਛਣ ਹਨ:

1. ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ।
2. ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਵਿਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ।

ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਇਕ 'ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਹੂਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਵਿਚਲੀ ਬੁਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਆਦਮੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪਤੀ (ਆਦਮੀ) ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਪਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਅਬਲਾ ਸੀ। ਪਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ (ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ) ਕਾਰਨ ਵਿਆਪਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਕਰਕੇ, ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕਦਰ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਪਤੀ ਦੇ ਸੰਗ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਉਂਝ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਛਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਤੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ

ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਇਕ ਭਰਮ ਜਾਂ ਛਲ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਲਈ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪਤੀ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਹਣੀ ਇਸਤਰੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਤੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਬਿ੍ਰਹਣ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਨਾਮ, ਗੁਰੂ, ਸਹਿਜ, ਗੁਰਮੁਖ, ਮਨਮੁਖ, ਜਗਤ, ਭਾਣਾ, ਮਾਇਆ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ-ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪਛਾਣ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੋਹ-ਜਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਸੋਹਾਗਣ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤੁਖਾਰੀ ਛੰਤ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦਾ ਜਿਸ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਪੈਲੁਗਏ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।<sup>7</sup>

ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ' (Sains and Post Modernism) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਮਾਰਕ-ਸੀ. ਟੇਲਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਛੇ ਵਿਭਿੰਨ ਝੁਕਾਅ ਜਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ, ਹਥਲੇ-ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ: ਵੱਖਰਤਾ, ਦੂਹਰੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ, ਸੰਕਲਨਵਾਦ (ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ), ਦੂਜਾਪਣ (ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ), ਸਮਰੱਥਤਾ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦਤਾ।<sup>8</sup>

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ 'ਤੁਖਾਰੀ ਛੰਤ, ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਥੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ; ਸਹੁ, ਪ੍ਰਿਆ, ਕੰਤ, ਪਿਰ ਆਦਿ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਖੰਡਨਕਾਰੀ

ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਪਹਿਚਾਣ-ਮੂਲਕ ਰਚਨਾ-ਵਿਉਂਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਕਾਰੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ, ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰਤ, ਬਹੁ-ਸੁਰੀ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਰਾਮਾਹ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਹਿਜ-ਜੀਵਨ ਅਰੂਪ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਿਰੋਲ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗਿਆਨ ਮੂਰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪਕ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਨ-ਪਿਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਬਾਰਾਮਾਹ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹਰਿ ਰਚਨਾ ਤੇਰੀ ਕਿਆ ਗਤ ਮੇਰੀ

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਾ। °

ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ (ਸਮਾਜਿਕ) ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਸੀਮ ਨੈੱਟਵਰਕ ਕਾਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਮਾਹ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਭੂ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਪ੍ਰੋਖ

(ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ) ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਤਿੱਬ, ਵਾਰ, ਘੜੀ, ਮਹੂਰਤ ਜਾਂ ਮਹੀਨਾ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭਰਮ ਕੈਸੇ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਚੇਤੁ ਬਸੰਤ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ।

ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰ ਮੈਂ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੇ।

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ।

ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ।

ਕੋਇਲ ਅੰਬ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ।

ਕਿਉ ਦੁਖ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ।

ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ ਕਿਉ ਜੀਵਾ ਮਰੁ ਮਾਏ।

ਨਾਨਕ ਚੇਤਿ ਸਹਿਜ-ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ।

ਜੇ ਹਰਿ ਵਰੁ ਘਰਿ ਧਨੁ ਪਾਏ।<sup>10</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਛੰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੱਚ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਬਜੈਕਟ ਦੀ ਨਿੱਜਤਾ (ਇਸਤਰੀ) ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਿਰਹੋ-ਤੜਫ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਹਿਜ-ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਚੇਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਖਿੜਿਆ ਹੋਣਾ, ਭੰਵਰਿਆਂ ਦਾ ਫੁਲਾਂ ਤੇ ਮੰਡਰਾਉਣਾ, ਕੋਇਲ ਦੀ ਰਸਭਿੰਨੀ ਕੁਹ-ਕੁਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ 'ਸਹਿਜ-ਸੁੱਖ' ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ-ਬਣਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਛੰਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਦਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਚਾਰ ਦੂਹਰਤਾ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਛੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ-ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮੱਗਰਤਾ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ-ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰੂਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪੈਟਰਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੈਟਰਨ ਅਗਲੇਰੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵੈਸਾਖ ਭਲਾ ਸਾਖਾ ਵੇਸ ਕਰੇ

ਧਨ ਦੇਖੈ ਹਰਿ ਦੁਆਰਿ ਆਵਹੁ ਦਇਆ ਕਰੇ।

ਘਰਿ ਆਉ ਪਿਆਰੇ ਦੂਤਰ ਤਾਰੇ ਤੁਧ ਬਿਨੁ ਆਢ ਨ ਮੋਲੋ।

ਕੀਮਤਿ ਕਉਣ ਕਰੇ ਤੁਧ ਭਾਵਾਂ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਵੈ ਢੋਲੋ।

ਦੂਰਿ ਨ ਜਾਨਾ ਅੰਤਰ ਮਾਨਾ ਹਰਿ ਕਾ ਮਹਲੁ ਪਛਾਨਾ।

ਨਾਨਕ ਵੈਸਾਖੀ ਪ੍ਰਭੁ ਭਾਵੈ ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਮਾਨਾ।<sup>11</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਛੰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਿਹਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਦਰ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੇ ਦੁਵੱਲੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਹਰਾ ਪੈਟਰਨ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪੈਟਰਨ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਰੁਝਾਣ 'ਪਾਠ ਦੇ ਮਨੋਰਥ' ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਟਾਹਲੀਆਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪੱਤੇ ਨਿੱਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਨਵ-ਵਿਆਹੀ ਦੁਲਹਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ

ਚਿਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰਤ ਬਿੰਬ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ (ਧਨ) ਆਪਣੇ ਪਤੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦਾ ਰਾਹ ਤੱਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਪੁਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ। ਉਸਦਾ ਮੁੱਲ ਛੁੱਟੀ ਕੌਡੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਾਠਗਤ ਪਾਸਾਰ ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ (ਪਵਿੱਤਰਤਾ) ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਨਾਲ ਚਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਗੱਲ 'ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਮਨ ਮਾਨਾ', ਉਚੇਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਜਤਾ ਰਾਹੀਂ 'ਪਵਿੱਤਰਤਾ' ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਵਿਕੇਂਦਰਤਾ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਵਲ ਰੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਮਾਹੁ ਜੇਠ ਭਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ।

ਬਲ ਤਪਹਿ ਸਰ ਭਾਰ ਸਾਧਨ ਬਿਨਉ ਕਰੈ।

ਧਨ ਬਿਨਉ ਕਰੇਦੀ ਗੁਣ ਸਾਰੇਦੀ ਗੁਣ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵਾ।

ਸਾਚੈ ਮਹਿਲ ਰਹੈ ਬੈਰਾਗੀ ਆਵਣ ਦੇਹਿ ਤਾ ਆਵਾ।

ਨਿਮਾਣੀ ਨਿਤਾਣੀ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਕਿਉ ਪਾਵੈ ਸੁਖ ਮਹਲੀ।

ਨਾਨਕ ਜੇਠਿ ਜਾਣੈ ਤਿਸੁ ਜੈਸੀ ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਗੁਣ ਗਹਿਲੀ।<sup>12</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਛੰਤ ਵਿਚ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਉਹ ਸੰਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ (ਜੇਠ) ਅਤੇ



ਧਰਮ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ (ਗੁਣ ਗਹਿਲੀ) ਲਈ ਰੁਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਮਹਲਾਂ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ) ਵਿਚ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੌਸਮ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਦੂਜਾ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕਸਕ, ਬਿਰਹੇ ਦੀ ਰੜਕ, ਬਿਰਹਣੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਤੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਠੰਡਕ ਵਰਤਾਵੇ। ਇਸ ਛੰਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੂਖਮ-ਅਰਥ ਪਏ ਹਨ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਭੌਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਪੇਖ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਤੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਹਕੀਕਤ/ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਪਸ਼ (ਦੁੱਖਾਂ) ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮਹਲਾਂ ਦੀ ਠੰਢਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਪਸ਼ (ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਪਸ਼) ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਜਾਂ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੱਤਾਂ (ਨਿਮਾਣੀ ਨਿਤਾਣੀ ਜਾਂ ਹਉਮੈਂ-ਤਿਆਗਣ) ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵਹਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਛੰਤ, ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ

ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੌਸਲਾ ਧਰਤੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ) ‘ਭੀ ਸੋ ਕਿਰਤ ਨਾ ਹਾਰੇ’ ਵਾਲਾ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਵਣ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਨ (ਸੰਜੋਗ) ਰੁੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬਿਰਹਣੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਇਹ ਰੁੱਤ ਵਿਛੋੜਾ-ਪੀੜਾ (ਵਿਯੋਗ) ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ, ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਨਿੰਮੀ ਨਿੰਮੀ ਫੁਹਾਰ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਸੁਰ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੁਆਰਾ ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ:

ਸਾਵਣਿ ਸਰਸ ਮਨਾ ਘਣ ਵਰਸਹਿ ਰੁਤਿ ਆਏ।

ਮੈਂ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ ਪਿਰ ਪਰਦੇਸਿ ਸਿਧਾਏ।

ਪਿਰੁ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ

ਦਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਇ।

ਸੇਜ ਇਕੇਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ, ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ।

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਂਦ ਭੁਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ।

ਨਾਨਕ ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕਤੀ ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕ ਸਮਾਵਏ।<sup>13</sup>

ਇਸ ਛੰਤ ਵਿਚ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਕ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕੀ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਜੋ ਵਰਣਨ ਉਪਰਲੇ ਛੰਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਜਗਿਆਸੂ ਜੋ ਪਰਾਭੌਤਿਕ-ਸੱਚ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ

ਸਾਂਝ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਗਤ ਪਸਾਰ ਦੀ ਸੰਵਾਦ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਾਭੌਤਿਕੀ ਹੋਂਦ-ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਰਹਨ-ਇਸਤਰੀ (ਰੱਬੀ ਭਗਤ/ਜਗਿਆਸੂ) ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਤਮ (ਸਵੈ) ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਦੋਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਿਰਹਣ-ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਸੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਦੋਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਦਿਸ਼ ਹਨ, ਵਰਖਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਡੱਡੂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਮੋਰ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਬਬੀਹਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ ਡੁੰਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। (ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ-ਬਿਰਹੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ) ਮੱਛਰ ਡੰਗ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਰਹਣ ਇਸਤਰੀ ਵਿਛੋੜੇ (ਵਿਯੋਗ) ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਦਉ ਭਰਮਿ ਭੁਲੀ ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਪਛੁਤਾਣੀ।

ਜਲ ਥਲ ਨੀਰਿ ਭਰੇ ਬਰਸ ਰੁਤੇ ਰੰਗੁ ਮਾਣੀ।

ਬਰਸੈ ਨਿਸਿ ਕਾਲੀ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਬਾਲੀ ਦਾਦਰ ਮੋਰ ਲਵੰਤੇ

ਪ੍ਰਿਉ ਪ੍ਰਿਉ ਚਵੈ ਬਬੀਹਾ ਬੋਲੇ ਭੁਇਅੰਗਮ ਫਿਰਹਿ ਡਸੰਤੇ

ਮਛਰ ਡੰਗ ਸਾਇਰ ਭਰ ਸੁਭਰ ਬਿਨ ਹਰਿ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ।

ਨਾਨਕ ਪੂਛਿ ਚਲਉ ਗੁਰ ਅਪੁਨੇ ਜਹ ਪ੍ਰਭੁ ਤਹਿ ਹੀ ਜਾਈਐ।<sup>14</sup>

ਇਸ ਛੰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦੂਹਰੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਇਕ ਇਕਹਿਰੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਹਰੇ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲਾ

ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਹਰੇ ਸੰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਭਾਰ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਭੂ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਕੀਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਲ ਦਾ ਇਹ ਸਫਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਤੀ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੱਘਰ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਵਸਲ ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ‘ਗੀਤ ਨਾਦ ਕਵਿਤ ਕਵੇ ਸੁਣਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਦੁਖੁ ਭਾਰੈ।’ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸੰਗੀਤਕ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਵਿਚ, ਭਾਵ-ਇਕਾਗਰਤਾ ਰਾਹੀਂ, ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਟਿਕਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੋਹ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਦਾ ਕਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੱਕਰ ਨਾਲ ਰੁੱਖ-ਬੂਟੇ ਵੀ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਪੋਖਿ ਤੁਖਾਰੁ ਪੜੈ ਵਣੁ ਤਿਣੁ ਰਸੁ ਸੋਖੈ।

ਆਵਤ ਕੀ ਨਾਹੀ ਮਨਿ ਤਨਿ ਵਸਹਿ ਮੁਖੇ।

ਮਨਿ ਤਨਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਜਗ ਜੀਵਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਰੰਗੁ ਮਾਣੀ।

ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ, ਸੰਤਜ ਉਤਭੁਜ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤ ਸਮਾਣੀ।

ਦਰਸਨੁ ਦੇਹੁ ਦਇਆਪਤਿ ਦਾਤੇ ਗਤਿ ਪਾਵਉ ਮਤਿ ਦੇਹੋ।

ਨਾਨਕ ਰੰਗਿ ਰਵੈ ਰਸਿ ਰਸੀਆ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਨੇਹੋ।<sup>15</sup>

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੁਚੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ-ਮੂਲਕ (ਜਾਂ ਵੱਖਰਤਾ) ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ- ‘ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ ਤੇ ਉਤਭੁਜ’ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਉਂਤਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਲੱਖਣਤਾ-ਮੂਲਕ ਪੱਖ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੇਦਾਤਮਕ-ਆਧਾਰਤ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਰਾਹੀਂ ‘ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤ ਸਮਾਈ’ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਪਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਂਦਰ-ਸ਼ਕਤੀ (ਰੱਬੀ ਅਨੁਭਵ) ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਿਕਤਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਉਂਤੇ ਹੋਏ ਚਿਹਨਕ (ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ ਤੇ ਉਤਭੁਜ) ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਚਿਹਨਕ, ਰੱਬੀ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਛੰਤ ਵਿਚ (ਤੇ ਹੋਰ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ) ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਘਿ ਪੁਨੀਤ ਭਈ ਤੀਰਥ ਅੰਤਰਿ ਜਾਨਿਆ।

ਸਾਜਨ ਸਹਜਿ ਮਿਲੇ ਗੁਣ ਗਹਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਨਿਆ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਗੁਣ ਅੰਕੇ ਸੁਣਿ ਪ੍ਰਭ ਬੰਕੇ ਤੁਧੁ ਭਾਵਾ ਸਰਿ ਨਾਵਾ।

ਗੰਗ ਜਮੁਨ ਤਹ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ ਸਾਤ ਸਮੁੰਦ ਸਮਾਵਾ।

ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਪੂਜਾ ਪਰਮੇਸੁਰ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਏਕੋ ਜਾਤਾ।

ਨਾਨਕ ਮਾਘਿ ਮਹਾਰਸੁ ਹਰਿ ਜਪਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਤਾ।

ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣੀ, ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਆਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਿਜ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਬੈਣੀ, ਦਾਨ, ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ (ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ) ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸਨਾਨ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮਾਘ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੇਹਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਬੁੱਧ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੜਕਦੀ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੱਗਣ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਮੌਲਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਹੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ:

ਫਲਗੁਨਿ ਮਨਿ ਰਹਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਭਾਇਆ।

ਅਨਦਿਨ ਰਹਸੁ ਭਇਆ ਆਪ ਗਵਾਇਆ।

ਮਨ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਇਆ ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਇਆ ਕਰਿ

ਕਿਰਪਾ ਘਰਿ ਆਓ।

ਬਹੁਤੇ ਵੇਸ ਕਰੀ ਪਿਰੁ ਬਾਝਹੁ ਮਹਲੀ ਲਹਾ ਨਾ ਥਾਓ।

ਹਾਰ ਡੋਰ ਰਸ ਪਾਟ ਪਟੰਬਰ ਪਿਰਿ ਲੋੜੀ ਸੀਗਾਰੀ।

ਨਾਨਕ ਮੇਲਿ ਲਈ ਗੁਰ ਅਪਣੈ ਘਰਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਨਾਰੀ।

ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵ-ਰੂਪੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ (ਜੀਵ-ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ) ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ (ਪਤੀ) ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਦੂਹਰੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਬਹੁਤੇ ਵੇਸ ਕਰੀ ਪਿਰੁ ਬਾਝਹੁ' ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਮਨਮੁਖ' ਆਦਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਹਉਮੈ' ਨਿਵਾਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਮੇਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਲਗਾਓ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਇਆਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ (ਗੁਰਮੁਖਾਂ) ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਾਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਹੀ ਮਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਬੇ ਦਸ ਮਾਹ ਰੁਤੀ ਬਿਤੀ ਵਾਰ ਭਲੇ

ਘੜੀ ਮੂਰਤ ਪਲ ਸਾਚੇ ਆਏ ਸਹਜਿ ਮਿਲੇ।<sup>6</sup>

ਜਿਸ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਥਿਰ/ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਵਸ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ, ਸਭ ਦਿਨ, ਘੜੀਆਂ, ਰੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਥਿੱਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਸੁਭ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਗਰਾਂਦ ਤੇ ਮਸਿਆ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗਤੀਮਾਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਵਾਦ-ਮੁਕਤ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਕਾਰਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਰਹਿਣ-ਢੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰ-ਸਤਹੀ ਬਦਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਾਮਾਹ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਜਾਂ ਸਰਗੁਣ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਰਾਮਾਹ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਰ, ਕੰਤ, ਪ੍ਰਿਯ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾ ਕੇ ਦੂਹਰੀ-ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾਉਣੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਸਾਉਣ ਨਾਲ ਰੁੱਤਾਂ, ਥਿਤਾਂ, ਦਿਨ, ਘੜੀਆਂ, ਮਹੀਨਿਆਂ, ਸੰਗਰਾਂਦ ਜਾਂ ਮੱਸਿਆ ਆਦਿ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਤੇ ਮਹੀਨੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਵੇ।



ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨਾਤਨੀ ਬ੍ਰਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇਂਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੱਚ ਦੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ-ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸੱਚੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜਮਈ ਅਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜਾਦੂਮਈ ਅਸਰ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਸਰ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਆਮ ਪਾਠਕ/ਸ੍ਰੋਤੇ ਮਨ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਦਲਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਟਰੈਟਿਜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕ ਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਕੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜੋ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ, ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤੇ ਚੁਪਵਾਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਤ ਤਾਕਤਮਈ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਲੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਮਈ ਜੋਤ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਦੇ ਪਲੜੇ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ।

## ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 1109
2. "The basic ideas of Postmodernism thought are not new for centuries philosophers have been individually discovering the symbolic environment and spiritual teachers have been instructing their followers in the path of liberation from the self-encouraging than to reconstruction identity."  
Walter Truett Anderson (Edited), *The Fontana Post-Modernism Reader*, p. 218
3. "That the question at the centre of everything was: what is power? And to be more specific: how is it exercised, what happens when someone exercises power over another?"  
Ibid, p. 37
4. "One must not link it, a priori to suppression"  
Ibid, p. 37
5. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰ. 203
6. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਪੰ. 232
7. (Post Modern Enlightenment Project involves learning about learning)."  
Walter Truett Anderson (Edited), *The Fontana Post Modernism Reader*, p. 219
8. "Six impulses or tendencies drawn from the differing manifestations of Postmodernism appear repeatedly in the present study because of their bearing upon the sphere of moral action:

differentiality, doubts condong, celecticism,alterity, empowerment  
(and its opposite) and materialism

Mark.C. Taylor (Edited), *Saints and Postmodernism*, p. XVI

9. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 1107
10. ਉਗੀ, ਪੰ. 1107
11. ਉਗੀ, ਪੰ. 1108
12. ਉਗੀ, ਪੰ. 1108
13. ਉਹ, ਪੰ. 1108
14. ਉਗੀ, ਪੰ. 1109
15. ਉਗੀ, ਪੰ. 1109
16. ਉਗੀ, ਪੰ. 1109

# ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

## ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539) ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਂ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ (14 ਵੀਂ ਤੋਂ 16 ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸਿੱਧ, ਨਾਥ, ਜੋਗੀਆਂ) ਮੁਸਲਿਮ (ਸੂਫੀਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ), ਜੈਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਨਾਲ, (ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਪੂਰਬ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਲੰਕਾ ਤਕ) ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਗਲਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ-ਵਰਗ ਨੇ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲੋਅ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ, ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਕੇਵਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਤਸ਼ੀਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਦਮਨ ਦੇ ਮੂਲ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ, ਬਹੁ-ਸੁਰੀ, ਸੰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਸਮਸਿਆਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਕੁਝ ਸਹਿਜ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪੀਲਗੁ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਪਲ, ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸਹਿਵਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਦੂਜੀ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਮੱਦ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਗੋਂ, 'ਚੇਤਨੀ ਤਜਰਬੇ' ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ,

ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਚੇਤਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਦੇਖੈ ਧਿਆਨ ਧਰਿ ਜਲਤੀ ਸਭਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਿਸਿ ਆਈ।<sup>੩</sup>

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਉਦਾਰ-ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਮਹਾਯਾਨ, ਵਜਰਯਾਨੀ ਬੋਧੀ, ਸੇਵਾਂ ਸ਼ਾਕਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ-ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਆਗੂਆਂ, ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਜੋ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਉੱਤਰ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਿਓਤਾਰਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ

‘ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤ-ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ’ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਗਿਆਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹੁਣ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਹੁਣ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਾਉਂਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਬਾਰੇ Wikipedia the Free Encyclopaedia/Post Modern Com. ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੱਦ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ, ਫਿਲਾਸਫੀ, ਕਲਾ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਥਿਊਰੀ, ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਮੱਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-



ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ - ਵੱਡੀਆਂ,  
ਪੂਰਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੇ ਬਲ (ਜੋਰ)। ਇਹ  
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਚਾਰ, ਮਿੱਥ, ਲੱਖਣਾ,  
ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ-ਪਾਤ, ਰਾਜਨੈਤਿਕ, ਵੱਥ ਆਦਿ ਤੋਂ  
ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ:

1. ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।
2. ਪੂਰਨ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ।
4. ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਅਜੋਕੇ ਸੂਚਨਾ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।
6. ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਦਮਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਤਿ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੀਟਸੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਾ' (Will to Power) ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਧਰਮ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ

ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿ ਇਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਨੁੱ ਦੇ ਗੰਥ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ 'ਬਿਹਤਰੀ' ਬਾਰੇ ਉਸਾਰਿਆ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ 'ਸੱਚ' ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਕ 'ਪਵਿੱਤਰ ਝੂਠ' ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਉਸਾਰਿਆ 'ਸੱਚ' ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ 'ਸੱਚ' ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਲ (ਸ਼ਕਤੀ) ਬਾਰੇ ਚਾਨਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਲੋਕ ਦਮਨ ਵਿਰੁਧ 'ਸੱਚ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਸੱਚ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਿਆਨ) ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 'ਸੱਚ' ਨੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਲੋਕਾਈ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ:-

- (ੳ) ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ।
- (ਅ) ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ।
- (ੲ) ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ
- (ਸ) ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ

(ੳ) ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਪੂਰਬਕ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਮਨਮਰਜੀ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ 'ਸੱਚ' ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਕ ਸਦੀਵੀ 'ਸੱਚ' ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ:

ਆਦਿ ਸਚ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚ।<sup>7</sup>

ਸਮਕਾਲੀਨਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ 'ਹੁਕਮੀ ਸੱਚ' ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੋਂਦ ਦੇ 'ਸੱਚ' ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ 'ਸੱਚ' ਦੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਝੂਠ' ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੱਚ' ਧਰਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਕੀਕਤ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਪਰਾਭੌਤਿਕੀ ਸੱਚ' ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਪੇਖ ਸਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ 'ਸੱਚ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ 'ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੱਚ' ਜਾਂ 'ਪਵਿੱਤਰ ਝੂਠ' ਤੋਂ ਉਲਟ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਉਹ ਇਉਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਕਿਆ ਜੰਗਲ ਢੂੰਢੀ ਜਾਇ ਮੈਂ ਘਰਿ ਬਨੁ ਹਰਿਆਵਲਾ।

ਸਚਿ ਟਿਕੈ ਘਰਿ ਆਇ ਸਬਦ ਉਤਾਵਲਾ।<sup>੮</sup>

(ਅ) ਸੱਚੁ ਵਖਰੁ ਧਨੁ ਰਾਸਿ ਲੈ, ਪਾਈਐ ਗੁਰੁ ਪਰਗਾਸਿ।<sup>੯</sup>

(ੲ) ਤਿਤੁ ਅਗਮੁ ਤਿਤੁ ਅਗਮਪੁਰੇ ਕਹੁ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਜਾਈਐ ਰਾਮ।

ਸਚੁ ਸੰਜਮੋ ਸਾਰਿ ਗੁਣਾ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਕਮਾਈਐ ਰਾਮ।<sup>10</sup>

(ਸ) ਸੱਚੀ ਕਾਰੈ ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਗੁਰਮਤਿ ਪਲੈ ਪਾਇ।<sup>11</sup>

ਅਰਥਾਤ:

ਸੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਮ ਅਤੇ ਸੱਚ ਇਕ ਹੀ ਵਸਤ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਇਥੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ)

ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨੀ, ਕਿਰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਸ ਸੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਉਹ 'ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੱਚ' ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। 'ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੱਚ' ਦੇ 'ਪਵਿਤਰ ਝੂਠ' ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਖੌਫ਼ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਖ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। 'ਸਿਧਿ ਗੋਸਟਿ' ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਯੋਗ-ਮਤ ਬਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੈਨ-ਮੱਤ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ-ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੇਖੀ-ਦੰਭ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਭੇਖਧਾਰੀਆਂ

ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਬਾਰੇ ਟਿਪਣੀ ਵੇਖੋ:

ਜਗ ਪਰਬੋਧਹਿ ਮੜੀ ਬਧਾਵਹਿ, ਆਸਣੁ ਤਿਆਗ ਕਾਹੇ ਸਚ ਪਾਵਹਿ।

ਮਮਤਾ ਮੋਹੁ ਕਾਮਣਿ ਹਿਤਕਾਰੀ। ਨਾ ਅਉਧੂਤੀ ਨਾ ਸੰਸਾਰੀ।

ਜੋਗੀ ਬੈਸਿ ਰਹਹੁ ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਖੁ ਭਾਰੀ।

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਂਗਤ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾਰੀ। ਰਹਾਉ।

ਗਾਵਹਿ ਗੀਤ ਨ ਚੀਨਹਿ ਆਪੁ।

ਕਿਉ ਲਾਗੀ ਨਿਵਰੈ ਪਰਤਾਪੁ।

ਗੁਰ ਕੈ ਸ਼ਬਦਿ ਰਚੈ ਮਨ ਭਾਇ।

ਭਿਖਿਆ ਸਹਜ ਵੀਚਾਰੀ ਖਾਇ।

ਭਸਮ ਚੜਾਇ ਕਰਹਿ ਪਾਖੰਡੁ।

ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਹਹਿ ਜਮ ਡੰਡੁ।

ਫੂਟੈ ਖਾਪਰੁ ਭੀਖ ਨ ਭਾਇ।

ਬੰਧਨਿ ਬਾਧਿਆ ਆਵੈ ਜਾਇ।

ਬਿੰਦੁ ਨਾ ਰਾਖਹਿ ਜਤੀ ਕਹਾਵਹਿ।

ਮਾਈ ਮਾਂਗਤ ਤੈ ਲੋਭਾਵਹਿ।

ਨਿਰਦਇਆ ਨਹੀਂ ਜੋਤਿ ਉਜਾਲਾ।

ਬੂਡਤ ਬੂਡੇ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲਾ।

ਭੇਖ ਕਰਹਿ ਖਿੰਥਾ ਬਹੁ ਬਟੂਆ।

ਝੂਠੋ ਖੇਲੁ ਖੇਲੈ ਬਹੁ ਨਟੂਆ।

ਅੰਤਰ ਅਗਨਿ ਚਿੰਤਾ ਬਹੁ ਜਾਰੇ।

ਵਿਣੁ ਕਰਮਾ ਕੈਸੇ ਉਤਰਸਿ ਪਾਰੇ।

ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਫਟਕ ਬਨਾਈ ਕਾਨਿ।

ਮੁਕਤਿ ਨਹੀਂ ਬਿਦਿਆ ਬਿਗਿਆਨਿ।<sup>12</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਬਾਹਰੀ 'ਸੱਚ' ਦੇ ਮੱਖਣੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਸਮ, ਖੱਪਰ, ਮੁੰਦਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨਟਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਖੇਲਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ 'ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੱਚ' ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਈ ਅਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪਾਖੰਡੀ-ਭੇਖ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮਕਾਲੀਨਕ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਮੱਖਣੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਮ-ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੇਖ ਦਾ ਇਹ ਮੱਖਣਾ ਕੇਵਲ 'ਪੇਟ ਦੀ ਖਾਤਰ' ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰੂ।

ਪੈਰ ਹਲਾਇਨ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰੁ।

ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ।

ਵੇਖੈ ਲੋਕ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ।

ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ। ਆਸਿ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ।<sup>13</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ, ਜੋਗੀ ਦੀ ਮੁੰਦਰਾਂ, ਝੋਲੀ, ਬਿਭੂਤ, ਖਿੰਥਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਚ-ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਭੇਖ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਅਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ।

ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ।

ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ।<sup>14</sup>

ਨਾਥ/ਜੋਗੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੱਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੀ-ਭੇਖ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਤਿਆਗ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:

(ੳ) ਜੋਗੁ ਨਾ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨਾ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ।

ਜੋਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੁੰਡਿ ਮੁਡਾਇਐ ਜੋਗੁ ਨਾ ਸਿੰਝੀ ਵਾਈਐ।

ਅੰਜਨਿ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਰਹੀਐ ਜੋਗੁ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ।

ਨਾਨਕ ਜੀਵਤਿਆ ਮਰਿ ਰਹੀਐ ਐਸਾ ਜੋਗੁ ਕਮਾਈਐ।<sup>15</sup>

‘ਜੀਵਤਿਆਂ ਮਰ ਰਹੀਐ’ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਘਲਿ ਕੇ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹ

ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਭੇਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾੜਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਫੋਕਟ ਹਨ:

(ੳ) ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ ਮਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ॥

ਮੁਖਿ ਝੂਠ ਬਿਭੂਖਣ ਸਾਰੰ॥ ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੰ॥

ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟੰ। ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਾਪਾਟੰ

ਜੋ ਜਾਣਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ ਸਭਿ ਫੋਕਟਿ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ॥<sup>16</sup>

(ਅ) ਧੋਤੀ ਉਜਲ ਤਿਲਕ ਗਲਿ ਮਾਲਾ।

ਅੰਤਰਿ ਕ੍ਰੋਧ ਪੜਹਿ ਨਾਟ ਸਾਲਾ।<sup>17</sup>

ਨਾਥ/ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਆਪਣੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਨਾਲ, ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਹਿੰਦੂ ਮੂਲੇ ਭੂਲੇ ਅਖੁਟੀ ਜਾਂਗੀ।

ਨਾਰਦਿ ਕਹਿਆ ਸਿ ਪੂਜਾ ਕਰਾਹੀ।

ਅੰਧੇ ਗੁੰਗੇ ਅੰਧ ਅੰਧਾਰੁ।

ਪਾਥਰੁ ਲੈ ਪੂਜਹਿ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ।

ਓਹਿ ਜਾ ਆਪ ਡੁਬੋ ਤੁਮ ਕਹਾ ਤਰਣਹਾਰੁ।<sup>18</sup>

ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪੰਚ-ਰਾਤ੍ਰ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਸਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਥਰ-ਪੂਜ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਰਥ



ਦਸਿਆ ਤੇ ਆਪ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਫੋਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਵਾ ਕੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਚਾ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ 'ਧਰਮ ਦੀ ਗੁਆਚ ਰਹੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਨਰੋਈਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ, ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਵੈ ਜੀਅ ਘਾਇ।

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨਾ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ।

ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ।<sup>੧੯</sup>

ਕਾਜ਼ੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਈ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਬਹੁਤ ਬਲ ਪੂਰਬਕ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਘਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੋ ਜੋਗੀ ਜੋ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਣੈ।  
ਗੁਰ ਪਰਗਾਸੀ ਏਕੋ ਜਾਣੈ।  
ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੋ ਉਲਟੀ ਕਰੈ।  
ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ।  
ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ  
ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੈ ਕੁਲ ਤਾਰੈ।  
ਦਾਨਸਬੰਦ ਸੋਈ ਦਿਲਿ ਧੋਵੈ  
ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸੋਈ ਮਲੁ ਖੋਵੈ।<sup>20</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਤਾਂ ਛੁਪੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਅਪ੍ਰੋਖ ਪਈ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੇ ਸਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਅਗਲੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਲ ਸਰਗਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰਤਾ ਵੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੇਂਦਰਤਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਜਾਂ ਮਾਨਵ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਲ ਚਲਣ ਲਈ ਉਸਾਰੂ-ਰਾਹ ਦੀ ਸੇਧ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਉਹ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਦੇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਥੋਂ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਕੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਬੰਧੂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੋਚ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਿਰਦਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਿ ਨਿਵਾਜਾ ਵਖਤ ਪੰਜਿ ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ॥

ਪਹਿਲਾ ਸਚੁ ਹਲਾਲ ਦੁਇ

ਤੀਜਾ ਖੈਰ ਖੁਦਾਇ॥

ਚਉਥੀ ਨੀਅਤ ਰਾਸਿ ਮਨੁ

ਪੰਜਵੀਂ ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ॥

ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ

ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ॥<sup>21</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਆਂਹੀਣ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਅਮਲੀ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅਮਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਹੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਸਲਾਮ-ਧਰਮ ਦੀ ਚੌਧਰਤਾ ਜਾਂ ਦਬਕੇ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਨਿਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ।

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ

ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ।

ਤਸਬੀ ਨਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜ।<sup>22</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਮਿਚ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮਕ ਧਰਮੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਨਸੀਹਤ ਦੇਣੀ, ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਗਿਆਨ-ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ-ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਮਸੀਤ, ਮੁਸੱਲਾ, ਹੱਕ-ਹਲਾਲ, ਕੁਰਾਣ, ਸੁੰਨਤਿ, ਰੋਜਾ, ਕਾਬਾ ਅਤੇ ਤਸਬੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੈੱਟਵਰਕ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ (ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ) ਪਹੁੰਚ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉੱਚ-ਇਖਲਾਖਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ, ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀਆਂ ਤੋਂ ਆਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਉੱਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਖ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ-ਢੰਗ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੌਸਲਾ-ਭਰਪੂਰ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸੇ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ  
ਜਾ ਹੋਇ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ।  
ਅਵਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰ ਮਿਠਾ  
ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ।  
ਹੋਇ ਮੁਸਲਿਮੁ ਦੀਨ ਮੁਹਾਣੈ  
ਮਰਣ ਜੀਵਣ ਕਾ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਵੈ।  
ਰਬ ਕੀ ਰਜਾਇ ਮੰਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰਿ  
ਕਰਤਾ ਮੰਨੇ ਆਪੁ ਗਵਾਵੈ।  
ਤਉ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰੰਮਤਿ ਹੋਇ  
ਤ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ।<sup>23</sup>

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ-ਬੁਧੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਮਿੱਠਾ-ਮਿੱਠਾ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਾਠ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਦੁਵੱਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਣੁ,

ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ, ਮਸਕਲ, ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਮ ਤੇ ਣ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ, ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ ਰਾਹੀਂ, ਤਰਕਮਈ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਰੁਝਾਣ ਪਾਠ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਪਾਠਕ/ਸ੍ਰੋਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ 'ਬਾਣੀ ਮਨੋਰਥ' ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਜਾਦੂਮਈ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

**ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ:**

ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਹਿ ਸਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੂਪਕ ਬਹੁਲਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਲਤਾਨ, ਸਿਰਦਾਰ, ਸਿਕਦਾਰ, ਸਲਾਮ, ਅਦਲ, ਹੁਕਮ, ਹੱਕ, ਖਾਨ, ਤਖਤ, ਦਰਬਾਰ, ਦੀਬਾਣੁ, ਪਰਜਾ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੁ, ਨੇਜੇ, ਲਸ਼ਕਰ, ਵਾਜੇ, ਰਯਤਿ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਝਾਕਣ ਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰਤਾ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਆਧਾਰਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਮਨਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਡਲ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 'ਕੂੜਾ' ਮੰਨ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਝੂਠੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ (ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਵਿਵਸਥਾ) ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਬਰੀ ਜਾਹਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਮਲੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਦੋਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ  
ਧਰਮੁ ਪੰਖਿ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ।  
ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ  
ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ।  
ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ।  
ਆਧੇਰੈ ਰਾਹੁ ਨ ਕੋਈ।<sup>24</sup>

(ਅ) ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ।  
ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ।  
ਚਾਕਰ ਨਹ ਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ।  
ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ।<sup>25</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਮਕਾਲੀਨ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਮੁਰਦਾ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ, ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਇਥੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਗਲਬਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਲੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਝੰਝੜਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ:

ਹੇ ਈਮਾਨ ਵਾਲਿਓ, ਅਲਾਹ, ਅਲਾਹ ਦੇ ਰਸੂਲ ਅਤੇ  
 ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰੋ।<sup>6</sup>  
 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ  
 ਦੇਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।<sup>7</sup>

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਚੇਤਨ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰਾਜਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ



ਦਮ ਵਿਦਰੋਹੀ-ਸੁਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕੋ ਇਕ (੧ੳ) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ (ਬ੍ਰਹਮ) ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲੀ, ਫਿਰਕੇ ਆਦਿ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਦੈਵੀ-ਹੋਣ ਦੇ ਵਹਿਮ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਿਆਂ-ਰਜਵਾੜਿਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ-ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ:

(ੳ) ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਬਾਦਿਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਨਾਂ।

ਨਾਮਹੁ ਭੂਲੈ ਜਮ ਕਾ ਦੁਖ ਸਹਨਾਂ।

ਮੈ ਧਰ ਨਾਮੁ ਜਿਉ ਰਾਖਹੁ ਰਹਨਾਂ।

ਚਉਧਰੀ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਮੁ।

ਸਾਹ ਮਰਹਿ ਸੰਚਹਿ ਮਾਇਆ ਦਾਮ।

ਮੈਂ ਧਨ ਦੀਜੈ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ।

ਰਯਤਿ ਮਹਰ ਮੁਕਦਮ ਸਿਕਦਾਰੈ।

ਨਿਹਚਲੁ ਕੋਈ ਨ ਦਿਸੈ ਸੰਸਾਰੈ।

ਅਫਰਿਉ ਕਾਲੁ ਕੂੜੁ ਸਿਰਿ ਮਾਰੈ।

ਨਿਹਚਲੁ ਏਕੁ ਸਚਾ ਸਚੁ ਸੋਈ।

ਜਿਨਿ ਕਰ ਸਾਜੀ ਤਿਨਹਿ ਸਭ ਗੋਈ।

ਓਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਪੈ ਤਾਂ ਪਤਿ ਹੋਈ।<sup>28</sup>

(ਅ) ਬੁਡਾ ਦੁਰਜੋਧਨ ਪਤਿ ਖੋਈ।

ਰਾਮੁ ਨ ਜਾਨਿਆ ਕਰਤਾ ਸੋਈ।  
 ਜਨ ਕਉ ਦੂਖਿ ਪਚੈ ਦੁਖੁ ਹੋਈ।  
 ਜਨਮੈ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦਿ ਨ ਜਾਨਿਆ।  
 ਇਕ ਤਿਨੁ ਭੂਲੈ ਬਹੁਰਿ ਪਛਤਾਨਿਆ।  
 ਕੰਸੁ ਕੇਸੁ ਚਾਂਡਰੁ ਨ ਕੋਈ।  
 ਰਾਮ ਨਾ ਚੀਨਿਆ ਅਪਨੀ ਪਤਿ ਖੋਈ।  
 ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਨ ਰਾਖੈ ਕੋਈ।<sup>29</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਮਿੱਥਕ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਚਿਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਿ 'ਚ ਉਸਰੀ ਰਾਜੇ, ਸ਼ਾਹ, ਪ੍ਰਜਾ-ਮੁਖੀਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਆਦਿ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਤ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ 'ਹੁਕਮ' ਅਸਥਾਈ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ, ਮਾਨਵੀ-ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੰਬੋਧਨਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੋਕਾਈ ਵੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਰਹੱਸਮਈ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ (ਇਕ ਇਲਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜੋ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ (ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ) ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇਪਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜੇ ਬਾਰੇ ਅਖੌਤੀ 'ਦੈਵੀ-ਡਰ' ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:

ਸਾਹ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸਿਰਿ ਖਸਮੁ ਤੂੰ ਜਪਿ ਨਾਨਕ ਜੀਵ ਨਾਉ ਜੀਉ।<sup>30</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਦੈਵੀ-ਡਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪਦਾ ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਤਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ-ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਪ ਉਸ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਸਮਝ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਅਦਿਤਾ ਵੇਸਕਾਰ ਗੋਲਡ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

*ਇਕ ਸੰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੋਧ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਤ-ਸਾਖੀ ਜੀਵਨ  
ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ  
ਅਭਿਆਸ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਉਸ  
ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ  
ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਚਲ ਸਕੇ।<sup>1</sup>*

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਇਹ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੂੜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੈਅ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਓ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਸਲ ਨਿਆਂ-ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਫਰਿਆਦ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ:

ਸਚਾ ਅਰਜੁ ਸਚੀ ਅਰਦਾਸਿ  
ਮਹਲੀ ਖਸਮੁ ਸੁਣੇ ਸਾਬਾਸਿ।  
ਸਚੈ ਤਖਤਿ ਬੁਲਾਵੈ ਸੋਇ।

ਦੇ ਵਡਿਆਈ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਇ।<sup>32</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਗਾਂਹਵਧੂ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚਰੇ, ਉਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਜ-ਪੱਧਰੀ-ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਜਾਹਮਤੀ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਈ ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ।<sup>33</sup>

(ਅ) ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਨ ਪਵੈ, ਤਾ ਸਭ ਨਿਰਾਫਲ ਕਾਮ।<sup>34</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਨੈਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਾਨਵਵਾਦੀ-ਸੋਚ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ (State) ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਪਰਜਾ ਦੇ ਆਗੂ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਲੋਭੀ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਜਾਂ ਐਸ਼ਪ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਪ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਰਸ ਭੋਗਣ ਪਾਤਿਸਾਹੀਆਂ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸੰਘਾਰਾ।

ਮੋਟਾ ਨਾਉ ਧਰਾਈਐ ਗਲਿ ਅਉਗਣ ਭਾਰਾ।<sup>35</sup>

3. ਆਰਥਿਕ-ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ :

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ, “ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਿੱਤੀ ਖਿਆਲਾਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਨੀਅਤਾਂ, ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਕਲਚਰਲ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ, ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਉਸਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਚ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਬਿਨਾਅ ਉੱਤੇ ਵਕਾਲਤ ਕਰੇ।”<sup>36</sup> ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਿਆਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਰਜਾ-ਬੰਦੀ ਅਮੀਰ, ਮੱਧ-ਵਰਗ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹਾਕਮ-ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰ, ਜਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਪਰੋਹਿਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਇਕਿ ਕਹਿ ਜਾਣਹਿ ਕਹਿਆ ਬੁਝਹਿ ਤੇ ਨਰ ਸੁਘੜ ਸਰੂਪ।

ਇਹਨਾਂ ਨਾਦ ਨ ਬੇਦ ਨ ਗੀਆ ਰਸੁ ਰਸ ਕਸ ਨ ਜਾਣੰਤਿ।

ਇਕਨਾ ਸੁਧਿ ਨ ਬੁਧਿ ਨ ਅਕਲਿ ਸਰ ਅਖਰ ਕਾ ਭੇਉ ਨ ਲਹੰਤਿ।

ਨਾਨਕ ਸੇ ਨਰ ਅਸਲਿ ਖਰ ਜਿ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਗਰਬੁ ਕਰੰਤਿ।<sup>37</sup>

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮਾਡਲ ਉਸਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸੂਖਮ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਅਣ-ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਘੁਵਿੰਦਰਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਰਕਿਊਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ - ਮਾਰਕਿਊਜ਼ ਇਹ ਮਸਵਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਮਨਕਾਰਤਾ ਰਹਿਤ ਸਭਿਅਤਾ ਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਉਘੜਵੀਂ ਇੱਛਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਿਛੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।<sup>38</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪਦਾਰਥਕ ਖਪਤ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :

ਮਨੁ ਹਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ ਸਰਮੁ ਪਾਣੀ ਤਨੁ ਖੇਤੁ।

ਨਾਮ ਬੀਜੁ ਸੰਤੋਖ ਸੁਹਾਗਾ ਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ।

ਭਾਉ ਕਰਮ ਕਰਿ ਜੰਮਸੀ ਸੇ ਘਰ ਭਾਗਤ ਦੇਖੁ।

ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਹੋਇ।

ਇਨਿ ਮਾਇਆ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ ਵਿਰਲਾ ਬੁਝੈ ਕੋਇ। ਰਹਾਉ।

ਹਾਣੁ ਹਟੁ ਕਰਿ ਆਰਜਾ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਿ ਵਥੁ।

ਸੁਰਤਿ ਸੋਚ ਕਰ ਭਾਂਡਸਾਲ ਤਿਸੁ ਵਿਚ ਤਿਸ ਨੋ ਰਖੁ।  
 ਵਣਜਾਰਿਆ ਸਿਉ ਵਣਜੁ ਕਰਿ ਲੈ ਲਾਹਾ ਮਨ ਹਸੁ।  
 ਸੁਣਿ ਸਾਸਤ ਸਉਦਾਗਰੀ ਸਤੁ ਘੋੜੇ ਲੈ ਚਲੁ।  
 ਖਰਚ ਬੰਨੁ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਮਤੁ ਮਨ ਜਾਣਹਿ ਕਲੁ।  
 ਨਿਰੰਕਾਰ ਕੈ ਦੇਸਿ ਜਾਹਿ ਤਾ ਸੁਖਿ ਲਹਹਿ ਮਹਲੁ।  
 ਲਾਇ ਚਿਤੁ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਮੰਨਿ ਨਾਮੁ ਕਰਿ ਕੰਮੁ।  
 ਬੰਨੁ ਬਦੀਆਂ ਕਰਿ ਧਾਵਣੀ ਤਾ ਕੋ ਆਖੈ ਧੰਨੁ।  
 ਨਾਨਕ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਕਰਿ ਚੜੈ ਚਵਗਣ ਵੰਨੁ।<sup>੧੯</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦੀ ਪੂਰੀ ਚੇਤਨਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚੌਰਿਗਦੇ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਾਲਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਿਆ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਨ ਚੇਤੰਨ ਹਨ। ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਦਾ ਢੰਗ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ, ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰਕੇ, ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਬਾਣੀਆਂ ਕੌਮ ਜਾਂ ਹੱਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਨ ਜਾਗਰੂਪ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ ਕਿਰਸਾਣੀ, ਵਣਜਾਰਾ ਤੇ ਸਉਦਾਗਰ ਦੂਹਰੀ ਸੰਕੇਤਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਹ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਰਥਿਕਤਾ-ਮੂਲਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਆਰਥਿਕ-ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਵਿਵਧਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਜਾਵੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਇਕ ਚਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਫੁੱਟਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦੇ ਭਾਵ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚ-ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਸਕ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੀਮਤ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਅਸੀਮ ਖੱਪਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਵਨਾਸ਼ਤਾ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਢੂੰਢਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੋਤੀ ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ।



ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੁ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ।  
 ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥੧॥  
 ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ।  
 ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁਰੁ ਪੂਛਿ ਦੇਖਿਆ ਅਵਰੁ ਨਾਹੀ ਥਾਉ। ਰਹਾਉ।  
 ਧਰਤੀ ਤ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜਤੀ ਪਲਘਿ ਲਾਲ ਜੜਾਉ।  
 ਮੋਹਣੀ ਮੁਖਿ ਮਣੀ ਸੋਹੈ ਕਰੇ ਰੰਗਿ ਪਸਾਉ।  
 ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ।  
 ਸਿਧੁ ਹੋਵਾ ਸਿਧਿ ਲਾਈ ਰਿਧਿ ਆਖਾ ਆਉ।  
 ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ਬੈਸਾ ਲੋਕੁ ਰਾਖੈ ਭਾਉ।  
 ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ।  
 ਸੁਲਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰੁ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ।  
 ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ।  
 ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ।<sup>40</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਸਿੱਧਾਂ/ਨਾਥਾਂ/ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਰਿਧਿ-ਸਿਧ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇੱਛਾਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਰਾਜੇ-ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਅਸੀਮ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਮਾਇਆ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ-ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ-ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ

ਵਡੇਰਾ ਘੇਰਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਮੀਰ-ਵਰਗ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਪੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਮੀਰ-ਵਰਗ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਸੰਦਰਭਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਮਾਨਵੀ-ਲੋਚਾ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੀਮਤੀ ਪਲੰਘ, ਹੀਰੇ ਲਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਤੇ ਸੋਹਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣਾ, ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਜੋ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਵਿਸਤਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਆਦਿ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਦਰਭ (ਪੂੰਜੀ, ਕਾਮਨਾ, ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤਾ) ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੋਚਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ, ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭਵਿੱਖਵਾਦੀ ਮਾਨਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਹਿਤ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸਵੈ-ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਲੋਭ ਕਾਰਨ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੋਚ ਤਹਿਤ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਅਮੀਰ) ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ,

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੋਸਣ ਕਰਕੇ ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲੋਚਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸਾਖੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਚੇਤੰਨ-ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸੋਸਣ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਮਾਇਆ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਹੈ। ਏਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੋ ਕਿਰਤੀ ਸੀ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦਾ ਭੋਜਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਸੋਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਲਕ-ਭਾਗੋ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਨਿਉਂਦੇ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਡਲੀ-ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਇਸੁ ਜਰੁ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ ਇਨਿ ਜਰ ਘਣੀ ਖੁਆਈ।

ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ।<sup>41</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੇ ਸਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (ਭਾਵ ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਸਾਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ) ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਲ ਸਰਗਰਮ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਲ ਵੀ ਮੁਤਾਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਬਦ (ਮੋਤੀ ਤਾ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ) ਤੋਂ ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁਚੀ ਕਿਰਤ ਦੁਆਰਾ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੰਤੁਲਿਤ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਲ ਵੀ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ, ਨਾਪਾਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕ ਕਰਨ

ਦਾ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸਤਾ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਧਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੂਰਨ ਚੇਤਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਿਧੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸਣ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਕਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਅੰਨ ਨਾ ਖਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ।

ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ।

ਬਸਤ੍ਰ ਨ ਪਹਿਰੈ ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਹਰੈ।

ਮੋਨ ਵਿਗੂਤਾ ਕਿਉ ਜਾਗੈ ਗੁਰ ਬਿਨ ਸੂਤਾ।

ਪਗ ਉਪੇਤਾਣਾ ਅਪਣਾ ਕੀਆ ਕਮਾਣਾ।

ਅਲੁ ਮਲੁ ਖਾਈ ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ।

ਮੂਰਖਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਗਵਾਈ।<sup>42</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮ ਦੇ ਔਗੁਣ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ -ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਬੋਝ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਆਰਥਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ

ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਡਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸਮੂਹ-ਸਮਾਜ ਅਪਣਾ ਲਏ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਕ-ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚੇਤਨਾ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਆਰਥਿਕ-ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਕੇਤ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਘਾਲ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ/ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਕ-ਬੋਧ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਲ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਚਿਤ ਹਨ।

**ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ:**

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟੈਕਸਟ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਉਪਲਬਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬਰੀਕ ਤੋਂ ਬਰੀਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ 'ਪੜ੍ਹ

ਅਖਰਿ ਇਹੈ ਬੁਝੀਐ, ਮੂਰਖੈ ਨਾਲ ਨਾ ਲੂਝੀਐ' ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਬੁੱਧ-ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਦੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਨ ਲਈ ਆਦਰਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ 'ਪਤਾਲਾਂ ਪਤਾਲ ਲੱਖ ਅਗਾਸਾਂ ਅਗਾਸ' ਜਾਂ 'ਕੇਤੇ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਵੇਸ' ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੁਭਵੀ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੁਧ-ਵਿਵੇਕੀ ਵਿਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਜੋ ਪਦਾਰਥਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਮੰਜਲਾਂ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੜਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਧਰਮ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੋਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ-ਬਾਣੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਢੁਕਵੇਂ ਕਥਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਬਾਣੀ ਕੇਂਦਰ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ:-

ਸਭਿ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ

ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ।<sup>43</sup>

ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਚ ਤਹਿਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਮਯਾਬ ਯਤਨ ਕੀਤਾ (ਸਿੱਖ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਕੰਮ-ਧੰਧੇ, ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਮੰਨਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

*ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।<sup>44</sup>*

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ-ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵ-ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਕਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਵੀਂ ਘਾੜਤ ਘੜਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਅਤੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕਮਤਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ-ਸਿਰਿਉਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਵਿਵਹਾਰ ਤਹਿਤ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਕ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਸੀ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਨਕਸ਼-ਤਰਾਸ਼ੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਨੇ ਨਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਿਆ। ਇਹੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਖੀ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ



ਸਿਰਜਨਾ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੋਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਲ ਵੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਵਧਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ, ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਤ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਡਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਨਵੀਂ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਰਨਾਰਡ-ਰੋਸਨਬਰਗ<sup>45</sup>, ਇਕ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ 'ਜਨਸਮੂਹ-ਸਭਿਆਚਾਰ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ, ਜਨਸਮੂਹਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਵੀਂ-ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਲਈ 'ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ' ਮੱਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਇਹ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਪੂਰਨ ਹੋਂਦ ਹੀ ਇਸ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ

ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਜੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ।

ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ।<sup>46</sup>

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਅਤੁੱਟ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ (ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ) ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਉਦੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੁਰਜੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:

ਖਤ੍ਰੀਆ ਤ ਧਰਮ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ।<sup>47</sup>

ਘਰ ਘਰ ਮੀਆ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ।<sup>48</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿੱਜਤਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਸਟੇਨਰ ਕਵਾਲੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੀਮਾਂ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਫੋਕਸ, ਸਬਜੈਕਟ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜ-ਵਾਦਤਾ ਹੀ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੀ ਹੈ।<sup>49</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਚ ਡੂੰਘੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ-ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤ/ਸੰਤ/ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੰਚਾਰਨਾਤਮਕ ਸਪੇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤਰਕ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਤਰਕ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋਗੀਆ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਵੇਲੇ ਜੋਗ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ-ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਬੋਧਨਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਹਿੰਦੂ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਡ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਡੀ. ਜੈਡ ਫਿਲਿਪਸ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ 'ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਡਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

*ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਨੇ, ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾਅਵੇ  
ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ  
ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਖੇਡਾਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ  
ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।<sup>੦</sup>*

ਮੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਲੌਕਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਸਤਿ-ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਖੇਡਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਤਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਉਤੇ ਉਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗਾਇਨ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ

ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਉਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗੀਤ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਰਾਜ-ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਸਰ ਜਾਦੂ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਖਾਸ ਸੰਗੀਤਕ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸੰਗੀਤ ਪੈਟਰਨ ਅਦਭੁਤ ਅਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗੀਤਮਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ, ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸਰੋਤਾ ਮਨ ਤੇ ਜਿਥੇ ਬਿਜਲੀ ਵਰਗੇ ਕਰੰਟ ਦਾ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਰੋਤਾ ਮਨ ਨੂੰ ਲੋਰੀ-ਵਰਗਾ ਅਨੰਦ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੀ. ਡੀ. ਲੈਵਿਸ ਨੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਲੈ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਚੇਤ ਅਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਹੈ।<sup>52</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਢੁਕਵੇਂ ਰਾਗ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਵਧੇਰੇ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ) ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਤਿਲੰਗ ਅਤੇ ਸੂਹੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪੈਟਰਨ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਬ੍ਰਿਤੀ ਤਹਿਤ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਅਨੁਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੱਡ-ਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਅਤੇ ਨਰੋਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਉਸਾਰੀ ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸਦੀਵੀ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਤਹਿਤ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਜਗੀਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਇਹ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ-ਭਰਪੂਰ ਕਦਮ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸੋਚ, ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਨੇਕ ਤੱਤਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ-ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿ

ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਦੀ ਹੋਈ ਅਗੇ ਵਲ ਵੀ ਵਧਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ।

## ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. "Strange moment in human history, Premodernity, modernity and Postmodernity coexist."  
*The Fontana, Post Reader (Edt.) Modernity and Post-Modernity Comits*, p. 215
2. "From a Post-Modern Perspective, not only is the term consciousness. Socially Constructed but, 'conscious experience' is constructed differently in various times and places"  
Ibid, p. 159
3. ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੱਗ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਪੰ. 69)
4. "The States of knowledge is altered as societies inter what is known on the Post-Industrial age and Cultures enter what is known as Post-Modern age.  
Jean Francis Lyotard, *The Post-Modern Conditions on Knowledge*, p. 3
5. *Wikipedia the Free Encyclopaedia/Post-Modernism* (web. com.)
6. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ, ਪੰ. 22
7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜਪੁਜੀ
8. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 420
9. ਉਗੀ, ਪੰ. 22
10. ਉਗੀ, ਪੰ. 436
11. ਉਗੀ, ਪੰ. 19
12. ਉਗੀ, ਪੰ. 903



13. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ,ਪੰ. 465
14. ਉਹੀ, ਪੰ. 6
15. ਉਹੀ, ਪੰ. 730
16. ਉਹੀ, ਪੰ. 470
17. ਉਹੀ, ਪੰ. 832
18. ਉਹੀ, ਪੰ. 556
19. ਉਹੀ, ਪੰ. 662
20. ਉਹੀ, ਪੰ. 145
21. ਉਹੀ, ਪੰ. 141
22. ਉਹੀ, ਪੰ. 141
23. ਉਹੀ, ਪੰ. 141
24. ਉਹੀ, ਪੰ. 145
25. ਉਹੀ, ਪੰ. 1288
26. ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਜ ਧਰਮ, ਪੰ. 168
27. ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰ. 89
28. ਉਹੀ, ਪੰ. 227
29. ਉਹੀ, ਪੰ. 225
30. ਉਹੀ, ਪੰ. 72
31. "The Comprehension of a Saints life understood from the Sphere of hagiography is practice through which the addressee is gathered into the narrative so as to entered and eleborate it with herphis own life."

Edith Wyschgod, *Saints and Post-Modernism*, p. XXIII

32. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 355
33. ਉਹੀ, ਪੰ. 142
34. ਉਹੀ, ਪੰ. 358
35. ਉਹੀ, ਪੰ. 1009
36. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ, ਪੰ. 14
37. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 1246
38. Raghwaendra Pratap Singh, Philosophy Modern and Post-Modern, p. XV
39. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 595
40. ਉਹੀ, ਪੰ. 14
41. ਉਹੀ, ਪੰ. 417
42. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
43. ਉਹੀ, ਪੰ. 663
44. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਨੀ (ਉਦਰਹਿਤ), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰ. 127
45. Miki Pedia, *The Free Encyclopaedia/Post-Modernism* (Web-Com.
46. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 142
47. ਉਹੀ, ਪੰ. 663
48. ਉਹੀ, ਪੰ. 1191
49. Walter Truett Anderson (Edited) the Fontana *Post-Modernism Reader*, p. 22

50. "Many Philosophers of Religion have protested against the Philosophical assertions that religious beliefs must be recognised as distinctive languages games."

*The Philosophy of Religion*, edited by Basil Mitchell, p. 127

51. "For both the putting to sleep and waking-up, process rhythmic repetition of sound is a powerful instrument."

C.D. Lewis, *Poetry for you*, p. 31

## ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲੇ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਾਜਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਤੁਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਲਾਕੀਰ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਜਾਂ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚਲੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਇਸਦੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ, ਕੇਂਦਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਤ ਅਤੇ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਨਾਥ/ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਤੁਰਕ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਮਿੱਥਾਂ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਫੋਕਟ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਲੋਚਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਚਿੰਤਨ, ਅਮਲਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਸੋਚ, ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਹਸ ਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਰਕ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ (ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ) ਦੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਸ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਪਰਿਪੇਖ ਆਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਸਿਮਰਨ' ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਚਿਹਨਾਂ/ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਅੰਤਰੀਵ-ਵਿੱਥ (space) ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਇਹ ਅੰਤਰੀਵ-ਵਿੱਥ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਭੂਗੋਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਰਚ ਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਮੁਗਲਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ-ਭਾਵ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ/ਰਚਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁਹਜ-ਪੁਰਖ, ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਭਾਵ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਿਆ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿਮਈ/ਪਵਿੱਤਰ ਉਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜੋ ਧਿਆਨ ਦੇ

ਅਨਾਤਮ ਬਣ ਸਕਣ। ਇਸ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮਨ ਦੀ ਸਪੇਸ (space) ਜਾਂ ਅੰਤਰੀਵ-ਵਿੱਥ ਰਚੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਬਾਕੀ ਅੰਤਰੀਵੀ-ਵਿਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਹ ਨਵ-ਸਿਰਜਿਆ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਗਠਨ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸਿਮਰਨ ਸਮੇਤ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ-ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਿਆ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰੀ ਮਨੋਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਲਖਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਣਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਵਾਦੀ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਮੁਗਲਸ਼ਾਹੀ-ਬਸਤੀਵਾਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ-ਸਮਾਜ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਮੁਕਾਮੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਪਛੜੇਪਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਸਿਧ-ਗੋਸਟਿ' ਸੰਬਾਦੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰੁਚੀ-ਤਹਿਤ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਰੂਹਾਨੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਸਮਾਜਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ

ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ, ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ-ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਡ-ਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਰੋਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸਦੀਵੀ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਤਹਿਤ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਬੇਹਤਰੀਨ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸੁਝਾਉ ਜਾਂ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲਨਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਾਦੀ-ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ

ਜਰੀਏ ਲੋਕਾਈ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤੱਤਕਾਲੀਨਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਹੌਸਲਾ-ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਨਵੇਂ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਨੇਕ ਤੱਤਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ-ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਰੁਚੀ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਹ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮੂਹ-ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।



## ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

### ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ:

- ਅਤਰ ਸਿੰਘ, *ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1982*
- ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992*
- ਆਤਮ ਰੰਧਾਵਾ (ਡਾ.), *ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002*
- ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.), *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ, ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1986*
- ਸਹਿਮੀ, ਹਰਵਿੰਦਰ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ, ਅਮੋਲ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973*
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ (1 ਤੋਂ 10 ਪੋਥੀਆਂ), ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ*
- , *ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979*
- , *ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ*

- ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980
- ਸੋਢੀ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983
- ਸੰਧੂ, ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, *ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ*, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006
- ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, *ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ*, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1970
- , *ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ*, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਘੰਟਾ ਘਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਗੀਣ
- ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982
- ਕੰਵਰ, ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ, *ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ*, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1991
- ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), *ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ*, ਸੇਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1977
- ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, *ਮਿੱਥ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1985
- ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਖਾਣ ਤੇ ਅਖੌਤਾਂ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972
- ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ, *ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਗੀਣ

- ਖਹਿਰਾ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਲੋਕਯਾਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986
- ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦੇਹ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸੰਗਰੂਰ, 1995
- ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 2000
- ਗਿੱਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਵਿਵੇਚਨ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1995
- , ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕ-ਰੂਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 1980
- , ਬਾਣੀਸਾਰ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1989
- , ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1991
- ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ-ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕਰਮਣਿਕਾ (ਭਾਗ 1-11) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ
- ਘੁੰਮਣ, ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ
- ਚਾਵਲਾ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਚਿੱਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1990

- ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ  
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਵਯੁਗ  
ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1969
- ਜੈਨ, ਜਸਰੀਰ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਭਾਰਤੀ  
ਨਾਵਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਡਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,  
2001
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਸਿੱਖ ਗੋਸਟਿ, ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ  
ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973
- ਢਿੱਲੋਂ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਧਿਐਨ,  
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,  
ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ  
ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ  
ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963
- , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ,  
ਦੂਜਾ), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ  
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ
- , ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੇ ਰਮਜ਼, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ  
ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1965
- ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ,  
ਪਟਿਆਲਾ, 1984
- , ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ  
ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ
- ਨਾਰੰਗ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ-ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ  
ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ,  
ਦਿੱਲੀ, 2002

- ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ*, ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969
- , *ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਇਰ ਏਵ ਕਹਿਤ ਹੈ*, ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969
- , *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼*, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਗੀਣ
- ਬਰਾੜ, ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ*, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਗੀਣ
- ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਵੇਚਨ*, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995
- ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਪੇਖ*, ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995
- , *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਧਿਐਨ*, ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996
- ਬੇਦੀ, ਬਣਜਾਰਾ, ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਬੋਧ*, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1967
- , *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ*, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1968
- , *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ*, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ, 1971



ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ,

ਮਿੱਥ-ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ  
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ,  
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀਹੀਣ

ਵਨੀਤਾ (ਡਾ.),

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ,  
ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 1998

ਵੋਹਰਾ, ਆਸ਼ਾ ਨੰਦ,

ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਵਾਰ (ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ  
ਅਧਿਐਨ), ਜੈਨ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਦਿੱਲੀ, 1971

ਸਹਾਇਕ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ:

ਸਮਦਰਸ਼ੀ-78, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ,  
ਦਿੱਲੀ, (ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2004)

ਸਮਦਰਸ਼ੀ-81, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ,  
ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, (ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ 2004)

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ  
(ਨਵੰਬਰ 2003-ਫਰਵਰੀ 2004)

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਸਤੋਂਦ੍ਰ (ਡਾ.),

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾ  
ਲੋਕਤਾਤਵਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ  
ਮੰਦਿਰ, ਆਗਰਾ, 1960

-----,

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਸ਼ਿਵ ਲਾਲ  
ਅਗਰਵਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਆਗਰਾ, 1962

ਗੋਵਿੰਦ (ਡਾ.),

ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਾਹਿਤਕ  
ਨਿਕੇਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ

ਜਯ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ (ਡਾ.),

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਭਵਨ,  
ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1960

- ਦੇਵੇਂਦਰ, ਇਸਰ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਅੱਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਈ ਸੋਚ, ਇੰਦਰ ਪ੍ਰਸਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1996
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ (ਡਾ.), ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਭਾਰਤੋਂਦੂ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1966

#### ENGLISH BOOKS:

- Adorno, Theodor W. Horkheimer, Mash, *Dialectic of Enlightenment* (Tr. John Cumming), Continuum, New York, 1993
- Anna Yeatman, *Post Modern Revisionings of the Political*, Routledge, London, 1994
- Appleby, Joyce Eral (Eds.), *Knowledge and Postmodernism in Historical Perspective*, Routledge, New York, 1996
- Arac, Jonathan (Ed.), *Postmodernism and Politics: Minneapolis*, Une, of Minnesot Press, 1986
- Barthes, Roland, *Elemetns of Semiology*, Hill and Wang, New York, 1967
- Basil, Mitchell (Edt.), *The Philosophy of Religion*, Oxford University Press, 1971
- Bhasker, Roy, *Reflectiion on Meta-Reality*, Sage Publishers, London, 2000
- Bauman, Zugmunt, *Intimations of Postmodernity*, Routledge, Lonon, 1992
- Best, Steven and Douglas Kellner, *Postmodern Theory: Critical Interogations*, Macmillan, London, 1991



- Borgmann, Albert, *Crossing the Postmodern Divide*, University of Chicago Press, Chicago, 1992
- Boyne, Roy and Ali Rattansi (eds.), *Postmodernism and Society*, Macmillan, London, 1990
- Cannor, Steven, *Post-Modernist Culture*, Basil Blackwell, Oxford, 1989
- Chris Barker, *Cultural Studies, Theory and Practice*, Sage Publication, London, 2000
- Cooke, Philip, *Back to the Future: Modernity Postmodernity and Locality*, Unwin Hyman, London, 1990
- David, Owen (Ed.), *Sociology After Postmodernism*, Sage Publication, London, 1997
- Delueze, Gilles and Felix Guattri, *Anti Oedipns*, University of Minnesota Press, Minneraolis, 1983
- Dentith, Simon, *Bakhtinian Thought*, Routledge, London, 1995
- Derrida, Jacques, *Positions*, The University of Chicago Press, Chicago, 1981
- , *Of Grammatology Trans Gyatri Chakavorty Sprivak*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976
- Docherry, Thomas, *Post modernism: A Reader*, Hemel Hemoread Harrestu, Wheasheat, 1993
- Eagleton, Terry, *Criticism and Ideology*, Verso, London, 1977
- , *Illusions of Postmodernism*, Blackwell, London, 1996

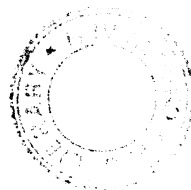
- Edita Wyschogord, *Sains and Postmodernism*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1990
- Ehrmann, Jacques (Eds.), *Structuralism, Gaden City*, New York, 1970
- Encyclopaedia of Birtennica, Vol. I*,
- Encyclopaedia of Sociology* (Edgar F. Borgatta Rhonda J.V. Montgomery) Macmillan Reference, U.S.A. 2000
- Falk, Colin, *Myth, Truth and Literature: Towards a Postmodernism*, Sage, London, 1991
- Felperin Howard, *Beyond Deconstructin, The Uses and Abuses of Literary Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1985
- Fokkema, Deuwe, *Literary History, Modernism and Post-modernism*, John Benjamins, Amsterdam and Philadephia, 1984
- Foucault, Miche, *Archeology of Knowledge, Tavistock*, New York, 1972 to 1986
- Fredric Jameson, *The Politics of Theory Ideological Position in the Post Modernism debate in Modern Criticism and Theory*, Longman Group, London, 1988
- , *Postmodernism: On the Cultural Logic of late Capatalism*, New left Reviewed (146), 1984
- Gerard Delanty, *Modernity and Post Modernity*, Sage Publishing, London, 2000

- Gelliner, Ernest, *Postmodernism, Reason and Realigion*, Routledge, London, 1992
- Gibbins, John R. and Bo Remier, *The Politics of Postmodernity*, Sage Publication, 1949
- Hans Bertens, *The Idea od the Postmodern*, Routledge, London, New York, 1995
- Hassan, Ihab, *The Postmodern urn, Essays in Postmodern Theory and Culture*, Ohie State University Press, Columbia, 1987
- Hekman Susan J., *Gender and Knowledge, Elements of a Postmodernn Feminism*, Northeastern University Press, Boston, 1990
- Homi, Bhabha, *The Location of Culture*, London, Routledge, 1994
- Hutcheon, Linda, *A Poetics of Postmodernism, History, Theory, Fiction*, Routledge, New York and London, 1988
- , *The Politics of Postmodernism*, Routledge, New York and London, 1989
- Jameson, Fredric, *Postmodernism of the Cultural Logic of Date Capatalism*, Duke University Press, Durhona, 1991
- Jean, Francois Lyotard, *The Post-Modern, Conditions, A Report knowledge*, Manchester, Manchester University Press, 1984
- Jurgaon Hebermas, *Modernity Essays Post-Modernity*, New German Critique, Number-Winter, 1981

- Jencks, Charles, *What is Postmodernism?* St. Martin Press, London, New York, 1986
- Kaplan, E. Ann (ed.), *Postmodernism and its Discontent Theories, Practices*, Verso, London, 1988
- Kuthiala, S.K., *From Tradition to Modernity*, Abhinav Publication, New Delhi, 1973
- Kellner, Douglas (ed.), *Postmodernism/Jameson/Critique*, M. Press Washington, 1989
- Lash, Schott, *Sociology of Postmodernism*, Routledge, London and New York, 1990
- Linda Hutcheon, *A Poetics of Post Modernism*, Routledge, London, 1988
- Lisa Appienanesi (ed), *Postmodernism: ICA Documents*, Free Association Books, London, 1989
- Lyotard, Jean Francois, *The Postmodernism Condition: A Report on Knowledge*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984
- M. Sarup, *An Introductory Guide to Post-Structuralism and Post Modernism*, Hamel Hempsterd, Harvest Whertshert, 1988
- Marshall, Brenda, *Teaching the Postmodern Fiction and Theory*, Routledge, New York and London, 1992
- Mats Alvesson, *Post Modernism and Social Research*, Open University Press, Buckingham Philadelphia, 2002

- Mogowan, John, *Postmodernism and its Critics*, Corvell University Press, Ithaca, New York, 1991
- Natoli, Joseph and Linda Hutcheon, *A postmodern Reader*, University of New York Press, Albany, 1993
- Nicholson, Linda J, (ed.), *Feminism/Postmodernism*, Routledge, New York and London, 1982
- Piaget, Jea, *Structuralism*, Routledge and Kegan Paul, London, 1971
- Poster, Mark, *Critical Theory and Poststructuralism in Search of a Context*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1989
- Raschbe, Carl, A, *Fire and Roses: Postmodernity and the Thought of the Body*, Albany, Sunny Press, 1996
- Richard, Rulad and Malcolm, Braodbury, *From Puritanism to Post-Modernism*, Penguin Books Ltd., U.K., 1992
- Robey, David, (Ed.), *Structuralism: An Introduction*, Oxford, London, 1973
- Rose, Margaret, A., *The Postmodern and the Post Industrial A Critical Analysis*, Cambridge University Press, 1991
- S. Lash and J. Urry, *The End of Organized*, Cambridge, Polity Press, 1987
- Scotlash, *Another Modernity: A Different Rationality*, Blackwell, London, 1999
- Seidman, Steven and David G. Wagner, *Postmodernism and Social Theory: Debate Over Gendral Theory*, Blackwell, Oxford and Cambridge, 1992

- Simon, During, *Post Modernism on Post Colonialism Today, Textual Practice, Vol. I, Number I, 1987*
- Smart, Barry, *Modern Conditions, Post Modernism Controversies*, Routledge London and New York, 1993
- Soja, Edward, *Postmodern Geographies, The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London, 1989
- Steinar Kvaze (Ed.), *Psychology and Postmodernism*, Sage Publication, London, 1992
- Taylor, Mark, K.C., *Saints and Post-Modernism*, Routledge, London,
- Trachtenberg, Stanley (eds.), *The Postmodern Moment: A Handbook of Contemporary Innovations in the Arts*, Green Wood Press, London, 1985
- Viraj, Sudipta Ka, and Sunil Khilnanji (Eds.), *Civil Society History and Possibilities*, Sage Publication, London, 2002
- Tumer Bryan's (ed.), *Theories of Modernity and Postmodernity*, Sage London, 1990
- Walter Truett Anderson (Eds.), *The Fontana Postmodernism Reader*, Fontana Press, An Imprint of Harper Collins Publishers, 77-85 Tulham Palace road, Hammersmith, London, 1996



544 219

